

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU₁ 192589

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—552—7-7-66—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M83** Accession No. **M5074**

G97N
Author **सिंथाराम शरण मुष्ट**

Title **ना सीरी**

This book should be returned on or before the date
last marked below.

नारी

[कादंबरी]

मूळ लेखक

श्रीसियारामशरण गुप्त

चिरगाँव, झाँशी

अनुवादिका

प्रा० सौ० इन्दुमती गंधे,

एम्. ए., बी. टी., साहित्य-विशारद
धनतोली, नागपूर

१९५९

हिंदी मराठी प्रकाशन

धनवटे चेम्बर्स, सीताबर्डी, नागपूर

प्रकाशक :

हिन्दी मराठी प्रकाशन
धनवटे चेम्बर्स, सीताबर्डी,
नागपूर

मुद्रक :

बालकृष्ण शास्त्री
ज्योतिष प्रकाश प्रेस,
कालभैरव मार्ग, वाराणसी

सर्वाधिकार सुरक्षित

मूल्य : तीन रुपये

१ डिसेंबर १९५९

आमच्यावर पितृवत् प्रेम करून ज्यांनी आम्हाला ध्येयनिष्ठ

आणि आदर्श जीवनाचा मार्ग दाखविला व ज्यांनी

स्त्रीशिक्षणाबद्दल कळकळ दाखवून त्याचा

प्रसार केला त्या आमच्या

ती० नानास ही

(ती० नारायण विनायक भट)

जोधपूर

माझी पहिलीच कृति अत्यंत प्रेमादराने समर्पित करित आहे.

प्रस्तावना

श्री सियारामशरण गुप्त ह्यांच्या कुशल लेखणींतून उतरलेल्या 'नारी' ह्या गाजलेल्या हिंदी कादंबरीचा श्रीमती इंदुमती गंधे यांनी केलेला मराठी अनुवाद आज प्रसिद्ध होत आहे, ही माझ्या मते, एक अभि-मंदनीय गोष्ट आहे. भारत एक विशाल देश आहे; धर्म, पंथ, भाषा आणि लिपी ह्यांमुळे त्याच्या एकजिनसीपणांत भिंती उभारल्या जाऊन त्याच्या एकात्मतेत व्यवधाने निर्माण झाल्यासारखी झाली आहेत. पण ह्या व्यवधानांच्या आड वसत असलेला ह्या देशाचा सांस्कृतिक आत्मा एकच आहे. हे समजण्यासाठी निरनिराळ्या भारतीय भाषांमधील उत्कृष्ट वाङ्मयाचे परस्पर आदान-प्रदान आवश्यक आहे. श्रीमती इंदुमती गंधे यांचा प्रस्तुतचा प्रयत्न हा अश्या आदान-प्रदानाचाच एक भाग असल्याकारणाने मला तो अभिनंदनीय व स्वागतार्ह वाटतो.

सियारामशरणजी गुप्त हे, आपले बंधु मैथिलीशरण गुप्तांप्रमाणे साहित्य-सेवेला स्वतःला वाहून घेतलेले हिंदीचे एक थोर साहित्यिक आहेत. काव्याप्रमाणेच ह्यांनी कथा-वाङ्मयांचे क्षेत्रहि चागलेच गाजविलेले आहे. त्यांची 'नारी' ही कादंबरी, कथा-साहित्याच्या क्षेत्रांत एक उत्कृष्ट कृती म्हणून गाजलेली आहे. ग्रामीण जीवनाचे वातावरण, व त्या पार्श्वभूमीवर भारतीय स्त्रीच्या बाह्य आणि आंतरिक जीवनांत निर्माण झालेली आंदोलने ह्यांचे यथातथ्य आणि हृदय-स्पर्शी चित्र आपल्याला 'नारी'त पहावयास मिळते.

यमुना ही ह्या कादंबरीची नायिका. गजानन नांवाच्या एका गोजिरवाण्या मुलाला जन्म देऊन त्याला तिच्या ओटीत निरवून, व

आपल्या वृद्ध माता-पित्यांचा भारहि तिच्यावरच टाकून तिचा पति गावातल्या आर्थिक परिस्थितीला कंटाळून नशीब काढण्यासाठी परागंदा झाला. आठ-दहा वर्षे झाली तरी त्याचा कुठे पत्ता लागेना. मध्यंतरीच्या काळांत सासू-सासरेहि मृत्युमुखी पडले. तरीहि यमुना आपल्या लाडक्या एकुलत्या एक मुलाकडे पाहून, घर सोडून निघून गेलेल्या आपल्या पतीच्या परत येण्याची वाट पाहात जीवन कंठीत होती. राहतें घर, पोटाला देणारें शेत, त्या शेतांतली विहीर, विहिरीलगत नवरा-बायकोने मोठ्या आवडीने लावलेलें अंब्याचें झाड, सारें गावच्या पाटलाकडे गहाण पडलेलें. काबाडकष्ट करून कसेतरी पोटाला मिळवायचें. ना कोणाची मदत, ना कोणाचा आधार. तरीहि यमुना धीराने जगत होती एकाच आशेवर,—आज ना उद्यां आपला पति घरीं परत येईल !

पण रामू नांवाच्या पाटलाच्या दुष्ट मुलाच्या कुटिल करणीमुळे तिच्या त्या आशेवरहि पाणी ओतलें गेलें. आपला पति वारला अशी तिची समजूत झाली, आणि मग तिला सर्वत्र अंधारच अंधार दिसूं लागला. त्या अंधारांत तिला मार्ग दाखविणारा प्रकाशाचा एकच किरण होता, तो म्हणजे तिचा मुलगा गजा. गावांतली दुसरीहि एक व्यक्ति होती. त्या व्यक्तीचाहि तिला वेळोवेळीं बराच उपयोग झालेला होता. ह्या केशवने अत्यंत आपुलकीने तिला अनेक संकटांत स्वतः झीज सोसून मदत केलेली होती. केशवचें हें वागणे सर्वथैव निहंतुक होतें असें नाही. नवरा परत येण्याचो आशा सोडून यमुनेने गावरीतीला अनुसरून आपल्याशीं पाट लावावा, असें केशवला फार फार वाटत होतें. पण पुढे पुढे, यमुनेची अनन्य पतिभक्ति पाहून त्याने आपलें मन आवरलें, आणि त्याच्याकडून यमुनेवर होणाऱ्या उपकारांना एका निराळ्याच उदात्ततेची झळाळी लाभली. आपली विटंबना थांबविण्यासाठी मध्यंतरीच्या काळांत यमुनेचें मनहि द्विधा बनल्यासारसें झालें; केशवशीं आपण संसार थाडून सर्व गांजणुकींतून सुटका करून घ्यावी, असा विचार

तिच्या मनांतहि डोकावूं लागला होता. पण, तिची पतिनिष्ठा शेवटीं प्रबळ ठरली आणि तिने तो विचार सोडून दिला. अश्या रीतीने, एक पतिनिष्ठ पत्नीचा, स्वार्थशून्य मातेचा सोज्ज्वळ भारतीय स्त्रीत्वाचा उज्ज्वल आदर्श यमुनेच्या रूपाने आपणांस ह्या कादंबरींत पहावयास मिळतो.

अनुवादाची भाषा अगदीं सोपी व ओघवती आहे. त्यामुळे परकीयत्व कुठे वाचकाला खटकत नाही. हिंदी व मराठी भाषांवर प्रभुत्व आणि मूळ हिंदी कादंबरीशीं समरस होणें हे दोन्ही गुण श्रीमती हंडुमती गंधे यांचे ठायीं असल्याकारणाने त्यांचा हा अनुवाद सरस झाला आहे. वाचक त्यांच्या अनुवादित कादंबरीचें स्वागत करतील अशी माझी खात्री आहे.

नवी रामदास पेठ,

नागपूर

दि० १-१-१९६०

}

शंकर बाळाजी शास्त्री

पोस्टमनने एका पडक्या घराजवळ थाबून हाक दिली; “यमुनाबाई आहेत ?”

आतून काही उत्तर आले नाही, पण घरांत कोणी तरी निश्चित आहे याची त्याला खात्री पटली. डोळ्यावरील चष्मा वर करून त्याने टपाल उलट पालट केलं आणि “हेच ते” म्हणून एक पाकीट आंत भिरकावून तो पुढे चालता झाला.

यमुना घरातील एक खोली सारवीत होती. पोस्टमनच्या आवाजाने जणू तिच्या अंगात वीज चमकली. याच आवाजाची कित्येक वर्षांपासून प्रतीक्षा करून ती निराश झाली होती. बरीच वर्षे लोटूनही तो आवाज ओळखायला तिला यत्किंचितही वेळ लागला नाही. नव्या आशा फुलल्या. एक हाथ घागरीवर आणि दुसरा पोतेऱ्यावर तसाच राहिला. ज्या पाहुण्याच्या स्वागतासाठी ती आतुर झाली होती त्याच्याच आगमनाचा जणू हा इशारा आहे असे तिला वाटले आणि अंगात एक गोड शिरशिरी भरली.

ती उंबरठ्यापर्यंत गेली नाही तोंच पोस्टमन धूर निघून गेला होता. शेणाने माखलेल्या हाताच्या दोन बोटांच्या टोकाने तिने हळूच ते पाकिट पाहिलं. तिचं मन म्हणालं, “किती मोठं पत्र लिहिलं आहे त्यांनी ! लहानशा चिटोऱ्यावर सारं काही मावलं तर पाहिजे !” पण लागलीच तिचं अंतरमन तिला हिणवू लागलं, “शक्य नाही ! हें त्यांचं पत्र नाही. आतापर्यंत दोन ओळी लिहायची सद्बुद्धि ज्यांना झाली

नाही ते काय इतकं लाबलचक पत्र लिहीणार ? न लिहायला काय झालं ? मनात आणलं तर सर्व काही करूं शकतात ! नात्या गोत्यात त्याच्या इतकं शिकलेलं कोणी तरी आहे काय ? आता मला वाचतां येत असतं तर ! एकदा असाच मला शिकविण्याचा त्यानी हट्ट केला. शिकवणं कुठलं ? कामातून बोलावून जवळ बसविण्यासाठी केलेलं सोंग होतं ! पण मी दुदैवी ! माझ्या कुटुंबात होतं भाग्यात शिक्षण !

पाकीटाच्या आत काय असेल या उत्सुकतेने तिने ते हळूच दाबले. 'हे तर एखादं वॅलेडर नाहीतर मासिक वाटंतय !' जेवढ्या प्रेमभराने तिने ते पाकीट उचललं होतं तेवढ्याच तिरस्काराने तिने समोरच्या कोनाड्यात ते भिरकावून दिलं. ती पुन्हा आपल्या कामाला लागली. तिची विचारतंद्री चालूच होती. त्यानी जर माझं नाव टाकलं तर मी कशाला त्याची आठवण करूं ? किती टरवते की गेल्या गोष्टी विसराव्या म्हणून ! पण काहीना काही प्रसंगानी पुन्हा त्याच त्या विचारात मन घोटाळतं ! गजू शाळेतून आला की, त्याला विचारते, "कोठून मागवलं ते मासिक ? किती पैसे पडले ?"

एकदम तिच्या डोक्यात नवीन विचार आला ! ती विचार करू लागली; "कालीमातेचं कलकत्ता शहर अफाट आहे ! मला चकीत करायला सान्या शहराचं वर्णन छापून फोटोसहित पाठवलं असेल ! शहरांत गेल्यावर सर्वलोक शौकीन बनतात. तेथील लोक बाटलींतील पाणी सुद्धा पैसे देऊन पितात ! हें पत्र कदाचित् त्याचेच असू शकतं ! गजू आला तर त्याच्याकडून हे वाचून घेईन !"

या एक एक विचारानी तिच्या कामात गति आली. भराभर कामें आटपून ती गजूची वाट पाहात बसली. स्वयंपाक तयार होता पण खाणाऱ्याला सुट्टी होईल तेव्हा ना ! स्वयंपाक लवकर झाला म्हणून शाळा थोडीच लवकर सुटणार होती ! गजू नाही तरी खेळत खेळतच घरी येतो ! नाहीतरी सायंकाळीं मुलाना भूक लागते आणि त्यामुळे त्यांना लिहिण्या-वाचण्याचा कंटाळा येतो !

“आई ! ए आई !” ओरडत गजू आंत आला. एका हातात दौत, गळ्यात दप्तर, हात शाईने बरबटलेले; अगदी हुबेहूब शाळकरी मुलाचाच अवतार होता. चेहरा जणू सागत होता; “चला सुट्टी झाली, आता खूप-खूप खेळायचं !”

गजू आल्याचे यमुनाने ओळखले. ती आतूनच म्हणाली, “जेवण तयार आहे ! चल लौकर पानावर !” तिने मोठ्या हौशीने आपल्या लाडक्या मुलाचे नाव “गजानन” ठेवले होते, पण त्याला लाडाने सारे गजूच म्हणत !

पोराला चागलं वळण लागावं म्हणून पति गेल्यापासून गजूच्या शिस्तीच्या बाबतींत ती जास्त कडक झाली होती. गजू पानावर आला तेव्हा ती त्याला म्हणाली,

“हातपाय धुतलेस ? आघोळ केलीस ? वेधळा कुठला !”

“तूंच तर म्हणाली लौकर ये म्हणून !”

“मग काय, आंघोळ न करताच ये म्हटलं होय !”

“नाही ग आई ! पण मला खूप भूक लागली आहे.”

हे शब्द कानी पडताच यमुनेचे मातृहृदय द्रवले आणि तिने त्याला आघोळीची सूट दिली. “बरं उद्या मीच घालून देईन” अस म्हणत तिने पान वाढलं.

“भाजी नाही केलीस आई ? मला नाही आवडत नुसती वरण-पोळी ! मला भूकच नाही ! मी नाही जेवत जा !” गजू रागाने म्हणाला.

“उद्या बाजार आहे गजू ! मग तुझी आवडती बटाट्याची भाजी आणू हं ! बघ तर, आजचं वरण खूप छान झालंय !”

“तुला कस कळलं ? तूंच पाहिलीस ?”

यमुना गालातल्या गालांत हंसली. ती म्हणाली, “चल जेव लौकर. मी तुला एक गम्मत देणार आहे !”

गजून ओळखण्याची शिकेस्त केली. आपल्या ओंवडेच्या पंदार्थीची त्याने झटपट नावे घेतली. 'शिरा, लाडू, पेढा !' सगळ्यावर जेव्हा आई नकार देऊ लागली तेव्हा त्याला वाटलं, याहून देखील कोणती वस्तु चांगली असेल ? कोडे ओळखण्यासाठी त्याने चौफेर नजर फिरविली. कुठेच सुगावा लागेना !

आईला पाकीट आणतांना पाहून गजून दुणकन् उडी मारली !
 "अहा आलं ! मी आजच म्हटलं, अजून कस आलं नाही ?"

यमुनेच्या क्षीण आशातन्तूना एक झटका बसला. शंकित मनाने तिने विचारले, "तुला कस कळलं पत्र येईल म्हणून ?"

"पत्र नाही ग ते आई ! कॅलेंडर येणार याची वाट पाहात होतो मी ! मी मागच्या रविवारीच बिनातिकीटाच पत्र कॅलेंडर पाठवायसाठी लिहिलं होतं. म्हटलं आलं कॅलेंडर तर छानच होईल ! नाही आलं तर न येवो बिचारं !" त्यानं आईच्या हातांतून ते पाकिट हिसकलं. मोठ्या गर्वाने तो पाकीट उलथे पालथे करू लागला ! तो आनंदाने भांबावून गेला. पाकीट कोणत्या बाजूने फोडावे हे त्याला उमगेना !

"कांही कळे न वळे; म्हणे तेंच आहे !" यमुना म्हणाली. पत्राची क्षीण आशा अजूनही तीव्रतेने तिच्या मनात डोकावीत होती.

गजून ते मोठ्ठं पाकीट फोडलं. "किती छान आहे कॅलेंडर पाहिलंस ! हे पहा महादेवाचें चित्र ! याच्या गळ्यात किती मोठ्ठा नाग आहे पाहिलंस ! बाप रे !! एका मागून एक बाराही रंगी-बेरंगी चित्रं त्याने आईला दाखविलीं. तीं पाहून आईला कांहीच कसा आनंद होत नाही हे मात्र गजून कळेना ! किती कुरून हे कॅलेंडर बीलावलं आपण ! आणि पुन्हा एक पै देखील खर्च पडला नाही ! वर्गात माधवशिवाय कोणाही मुलाजवळ ही जम्मत नाही !"

तरीपण आई नाखुष कां बरं ? तिने एकदांमुद्धा हातांत घेऊन नीट पाहिलं नाही ! जेवण अर्धवट सोडून तो तसाच उठला होता. कॅलेंडर

प्राहून त्याचं पोट भरून गेलं होतं. त्याला अस झालं, केव्हा एकदा सकाळ उजाडते आणि आपण झालेत मित्राना कॅलेडर दाखवितो !

दुसऱ्या दिवशीं आंधोळ करायला बसल्यावर गजू विचारा-या तंद्रित पाणी गार झालं हेंही विसरला. एरवी जरासं कोमट पाणी झालं की केवढा ओरडा करायचा तो ! आंग पुगून गजू पानावर आला. त्याने भराभर चार घास कोबले ! आज तो आईला, 'तू बैसना माझ्याबरोबर' असे म्हणायला पण विसरला होता. गजू मित्राकडे गेला अन् यमुना आज एकटीच राहिली होती. अति विचारात ती जेवणसुद्धा विसरली होती. यमुनेला हे विरहाचं दुःख कांही नवे नव्हते. ते फुफाऱ्यासारखे मधेच एखादी प्रज्वलित करणारी वस्तु पडताच प्रज्वलित व्हायचं !

सारा दिवस तिचा, विचारात गेला ! ती सुन्नपणे बसून होती. दिवे लागणीची बेळ केव्हा झाली हे तिला कळलंही नाही.

“आई, आईग ! दिवा नाही लावलास ?”

गजूचा आवाज ऐकून ती एकदम भानावर आली.

“हो लावतंच आता !” असे म्हणून ती एकदम उभी राहिली. गजूने उजेडात पाहिलं ! स्वयंपाकघरात चुलीशीं अन्नाचीं भाडीं जशीच्या तशींच झाकलेलीं त्याला दिसलीं.

“आई ! तू जेवली नाहीस दुपारीं ?”

“हो रे ! गजू ! इच्छा नव्हती जेवायची ! आता रात्रीं तुझ्या बरोबर जेवीन !” हे शब्द उच्चारताच यमुनेला मागच्या एका प्रसंगाची आठवण झाली.

एकदा अमेच थोड्याशा बाचाबाचीनंतर ती माजघरांत न जेवता पडून राहिली होती. विनायक वडिलाचा डोळा चुकवून माजघरांत येरझारा घालीत होता अन् जेवायचा आग्रह करीत होता. आज कोण तिची विनवणी करायला येणार !

जेवणानंतर पुन्हा गजू ते कॅलेडर घेऊन तिच्याजवळ बसला. तो एकदम म्हणाला, “ओळख हें चित्र कोणाचं आहे ?”

चित्र पहाताच तिचा चेहरा नकळत फुलला ! ती एकदम म्हणाली “हें तर रामाचं चित्र आहे. ही सीता अन् हा लक्ष्मण ! गजू हा फोटो देवात लावायला असूं दे !”

“अग तो फोटो कॅलेडर मधून कसा फाडता येईल ? सारी पाने फाटतील ना ! आपण दुसरा फोटो आणूं एखादा ! मग मी त्याची रोज पुजा करीन, फुले आणीन, उदबत्ती लावीन. मग खूप गंमत येईल नाही ? आई, मला एक रुपया देशील ! मी खूप छान छान चित्र आणूं शकतो.”

“या कॅलेडरसाठी तर तूं माझ्याकडून पैसे घेतले नाहीस ? मग कसं आलं हें कॅलेडर !”

“अग कॅलेडरला पैसे पडत नाहीत, ते फुकट पाठविलं जातं !”

“हो का ?” म्हणत यमुना उठली. तिला गायीम्हर्शीच्यापुढे गवत टाकायचं होतं.

सहासात वर्षे झाली, विनायक पैसे मिळवायच्या आशेने मोठ्या शहरात गेला होता. तशी त्याची घरची स्थिति काही वाईट नव्हती. गाई, म्हशी, थोडीशी शेती, आणि शेतात बाधलेली विहीर ! खेड्यात सर्वान्या जवळ इतकं तरी कुठं असतं ? आपला मुलगा या साऱ्यावर लाथ मारून मोठ्या शहरांत पैसे मिळवायला गेला हे विनायकाच्या बापाला मुळीच आवडलं नाही ! घरच्या गोमातेची सेवा करायचं सोडून दुसऱ्याचे जोडे पुसायला तयार होणारीं हीं आजकालचीं मुले ! काय म्हणावं याना ! त्यानी नानातऱ्हेने विनायकाला समजावलं, पण काही उपयोग झाला नाही ! यमुनेच्या रडण्यापडण्याने मात्र त्याचे मन कच खाई ! आपली इतकी सुरेख बायको अन् तो लहानसा लोभस पोरगा ! याना सोडून जायला त्याला धीर होईना ! पण ज्याच्या शिकवणीने तो गाव सोडून जायला तयार झाला होता तो त्याला म्हणायचा;

“लेका, काय भ्याड आहेस रे ! सुन्दर बायको आणि मुलाच्या पाशात पडशील तर सारं गमावशील ! तूं मर्द आहेस ! बायकोच्या गुलामगिरीत राहणं योग्य नाही !”

शेवटीं एके दिवशीं मोठी हिंमत करून, कोणाला न सांगता विनायक घर सोडून निघून गेला. सुरवातीला त्याचीं एकदोन पत्रे आलीं. कलकत्याला एका कारखान्यांत त्याला नोकरी मिळाली होती. “आपला मुलगा इतकी हिंमत करून फार दूर गेला” या त्याच्या धाडशी कृत्यांबद्दल त्याच्या वडिलांनी आपल्या मनाला धीर दिला. तो किती

दूर गेला होता हें त्याच्या वडिलानाही माहीत नव्हते. मुलं किती घरघुशीं असतात ! कुठं कुठं जायचीं नाहीत. आपल्याला नव्हती का तरुणपणात गाव सोडून शहरात जायची महत्वाकांक्षा ! मग आपण का त्याला विरोध करावा ? मोठ्याचं मोठेपण क्षमेंतच आहे. आपण कुठं गेलो होतो गाव सोडून ! त्याला मनाचं सामर्थ्य लागतं ! विनायकाने खरोखरीच मोठ धैर्य दाखविलं या विचारानी तो गर्वित झाला ! जेष्ठ्या कडक उन्हाळ्यात शेजारीं कोठे तरी पाऊस पडून ग्रीष्माकुल शरीराला गार वाऱ्याची झुळुक मिळावी तसेच काहीतरी त्याला वाटले आणि याच समाधानावर तो जगू लागला. रोज जीं नवीं नवीं मंडळी भेटत त्यांना ती मोठ्या वात्सल्याने आणि कौतुकाने विनायकाच्या कर्तबगारीचे वर्णन सागत असे; त्यात त्याला फार मोठं समाधान वाटत असे.

पण हे कौतुक फार दिवस टिकलं नाही. सुरवातीला एक दोन महिने त्याचीं पत्रे आलीं. कोणातरी बरोबर एखादेवेष्टीं खुशालीही कळत असे. पण पुढे कालांतराने एकाएकीं पत्रव्यवहार बन्द झाला. बिचारा बाप काळजीने अर्धा होऊन गेला आणि खाटेला खिळला गेला.

‘मन चितीं ते वैरी न चितीं’ म्हणतात ते काही खोटं नाही. म्हाताऱ्या बापाच्या मनांत असख्य अभद्र कल्पना थैमान घालू लागल्या ! लाडक्या मुलाची खंत घेणाऱ्या म्हाताऱ्याला आता यमुनाच एक मात्र आधार होती ! तिला जवळ बोलावून तो म्हणाला, “सूनवाई, माझ्या कपाळावर हात ठेव पाहू जरा ! अहाहा !! किती छान वाटतं ! तुझ्या हाताच्या स्पर्शाने विनायकाच्या हाताइतकेच समाधान मिळत आहे ! मनाला शांति मिळत आहे ! विनायक नाही ना आला अजून ! न येऊं दे ! तूंच माझा खरा विनायक ! तू आणि तो काही वेगळे थोडेच आहांत ! अन् हें काय ? खुळी कुठली ? रडतेस होय ! तू जवळ येऊन बसल्यामुळे माझे दुःख दूर-दूर पळून गेलं आहे. अशा वेळीं रडूं नये बेदा ! मला आता बोळावणं आलं आहे ! तू रडलीस तर मला दुःख

होईल ! गजूला नीट साभाळ ! तुझी पुण्याई तुला कांही कमी पडूं देणार नाही !” असे म्हणून त्या म्हाताऱ्याने प्राण सोडला ! त्या पार्थिव देहातून आत्मा निघून गेला !—आणि त्या दिवसापासून त्या एवढ्या मोठ्या घरात यमुना आणि तिचा लाडका गजू असे दोघेच राहिले !

त्यानंतर यमुनेला सारं आयुष्य निराशामय वाटूं लागलं ! सर्व-दिशाना तिला काळाकुट्ट अंधारच दिसूं लागला ! ज्या घरात सासू-सासरा-पति याऱ्या प्रेमळ छत्राचा तिला आश्रय होता तिथं ती आता एकटीच कशी राहूं शकणार ? तिला काही सुचेना ! ती भावावून गेली. गोंधळून गेली. दुःखाचा डोंगरच कोसळला होता तिच्यावर ! आपल्या लाडक्या गजूकडे पाहून तिने मनाला धीर दिला ! काळाऱ्या प्रचण्ड ओघात ती माग या गोष्टी हळूहळू विभ्रमृतीत टाकूं लागली.

यमुनेला अनुभवाने आता पुष्कळ गोष्टी समजू लागल्या होत्या. आपल्याला सावकाराचे कर्ज आहे हे मामंजीनी मरताना सांगितलं होतं. कर्ज वेळेवारी जर चुकतं केलं नाही तर ते दामदुप्पटीने वाढतं हे तिच्या अशिक्षित बुद्धीला चागलं कळत होतं ! कर्ज हे नेहमी वाढतच जातं, त्याला सीमाचं बंधन नाही. तिचं कर्ज जरी फार नव्हतं तरी ते कर्ज होतं ! आणि म्हणूनच तिने काही गुरंदोरं गहाण ठेविली होती. विहीर अन् शेत मागेच मामंजीनी गहाण ठेवलं होतं. ते मोकळं करणं तिच्या आयक्याबाहेरचं होतं !

दिवस जायला काही वेळ लागत नाही, कालाच्या गतीला कोणी रोखू शकत नाही ! गजू आता नियमीत शाळेंत जाऊं लागला होता ! त्याच्या मोठ्या दफतराकडे पाहून यमुना धन्य होई ! तिला वाटे ‘आपला बाळ शिकत आहे !’ म्हण आहे ना की ‘असेल बाळ तर फिटेल काळ !’ गजू शाळा शिकू लागला पण ‘ह्याचें’ पत्र जेव्हा त्याला खाड खाड वाचता येईल तेव्हाच खरं समजेन मी !

यमुना गजूला तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपत असे. तिच्यासमोर अनेक प्रलोभने आली होती ! गावातल्या लोकाचे काय ? कांहीहि बोलायला तयार ! यमुनेच्या मनांत असतं तर केव्हाच दुसरे लग्न करून ती मोकळी झाली असती ! आख्या गावाला जेवण देऊन सर्वांचीं तोंडं बंद वेली असतीं तिने ! पण तिच्या पवित्र मनात असले विचार चुकूनही आले नाहीत.

यमुना आपल्या पतीच्या-विनायकाच्या-आठवणी विसरायचा प्रयत्न करीत असे ! त्यामुळे तिच्या अंतःकरणात वेदना होत असत. आणि मग ती वृद्ध मामंजीच्या एकेक गोष्टींचे स्मरण करी ! पतीच्या स्मृतिमुळे अनुरागाचे रागात रूपांतर होई. पण मामंजीच्या साऱ्या स्मृति उदात्त होत्या, पवित्र होत्या. 'ते मला बेटी म्हणत. मरताना मला म्हणाले होते, तूं हे घर सोडूं नकोस ! तुझी पुण्याई तुझं कल्याण करील !' माझी कसली पुण्याई ? आणि ती खरोखरीच असती तर आजचा हा दिवस नशीबीं कशाला आला असतां ? त्याचीच खरी पुण्याई ! स्वर्गी गेले अन् सोन्याचे झाले !'

यमुनेकडे पाहून कोणाला वाटलं नसतं की ती दुःखी आहे ! घरातलीं सर्व कामें ती करते आहे; खाणं पिणं अन् पाच सहा तास झोप घेणं हें सारं चालू आहे तिचं ! शरीराने सुद्धा ती कृश दिसत नाही ! गजूकडे पाहून ती आपले जीवन कंटीत असे ! तरीपण कुठेतरी काहीतरी तिच्या मनात डाचत असे. आकाशात ज्याप्रमाणे एकाएकी वावटळ येते तसेच कांहीतरी तिच्या मनात होत असे. भूकंपाने जशी एखादी टोलेजंग इमारत हादरावी तसेच त्या दिवशीं पोस्टमन आल्याने तिच्या खंबीर मनाला हादरा बसला. पोस्टमन आपल्या घरीं आला, जाडजूड पाकीट देऊन गेला आणि ते पाकीट आपल्या पतीचें निधू नये ! केवढे आपले दुर्दैव ! भाग्याने जणू त्या भुकेलीपुढे सुंदर पक्वान्नांचें ताट जेवण आणावें आणि ती हात पुढे करतें तोंच निर्दयतेने आपणच तें गट्ट करावें त्यातलीच ही तऱ्हा होती !

रात्रीं निजताना, खाटेवर पडल्या पडल्या गज्जला पुन्हा सकाळचा प्रसंग आठवला. “माझे कॅलेडर पाहून शाळेतली मुलं अगदी थक्कच झालीं !” तो सांगू लागला, “अग आई ! आमच्या शाळेतलीं मुलं किनई कुठली कुठलीं चित्र कापून अलब्रम तयार करतात. आणि मला म्हणायचे कसे ! ‘आमचा किती सुंदर अलब्रम आहे !’ पण आई, माझं कॅलेडर पाहून सारे थक्कच झाले ! मी त्याच्या हातात पाहायला दिलं नाही म्हणून माझ्याशीं कट्टीच घेतली आहे काहींनी ! बदमाश लेकाचे !!”

यमुनेला रोज या किंवा अशाच भाषणात भाग घ्यावा लागत असे ! आज गज्जे पाहिलं, आई काहीच बोलत नाही. तरी पण त्याचें पुराण चालूच होते. तो म्हणाला, “आई ! माझी अन् रामूची आज कट्टी झाली !”

“कोणाशीं भांडणं चांगलं नाही गजू ! रामू चांगला मुलगा आहे !” यमुना म्हणाली.

रामू त्या गावच्या पाटलांचा मुलगा ! मधून मधून गजू आणि रामू यांची चकमक व्हायची ! तो म्हणाला, “कुठला चांगला ? चांगला आहे तर खोटं कशाला बोलतो ? म्हणे—अशीं कॅलेडरें आमच्या घरीं ढेरभर आहेत ! आहेत तर आणले का नाही शाळेत दाखवायला एखादें ? मला कशाला तोंड वेगाडून म्हणत होता की, ‘मला दाखव ना रे ! एकदाच हातांत घेऊन पाहू दे !’ मी म्हटलं, ‘हातात नाही देणार ! दुरूनच पाहा ! तू मळवून टाकशील !’ मी ते पहायला दिलं नाही म्हणून त्याने माझ्याशीं कट्टी केली. केली तर केली, मला पुष्कळ मित्र आहेत !”

आई अजूनही कांहीच बोलत नाही हें पाहून गजू म्हणाला, “आता मी कलकत्याहून दुसरं कॅलेडर बोलावणार आहे; ते याहूनही चांगलें असेल !” कलकत्याचें नांव काढतांच आईला आनंद होतो हें तो ओळखून होता; अन् झालंही तसेच ! यमुना एकदम म्हणाली. “तू मागवं शकशील ?”

गजू अहंपणाच्या स्वरात म्हणाला, “हो ! का नाही ? आम्हाला भूगोलांत कलकत्ता कुठं आहे ते शिकवलं आहे ना ! तेथे तांदुळ अधिक पिकतो ! बरं आई ! माझा एक प्रश्न सोडीव बरे ! पंजाब कशासाठी प्रसिद्ध आहे, साग पाहू ?”

यमुना निर्विकारपणे उत्तरली; “मला काय ठाऊक ?”

“तुम्हाला शिकवलं नव्हतं ! हाच प्रश्न आज मास्तरानी रामूला विचारला, पण त्याला त्याचं उत्तर सांगताच आलं नाही ! श्रीमंताचा मुलगा म्हणून उगाच ऐट करतो ! काही येईना जाई ! आज चागली छडी मिळाली वर्गात त्याला !”

“गजू, तुला येत होतं ना त्याचं उत्तर ? मग तूं त्याला अगोदरच का नाही सांगितलं म्हणजे बिचाऱ्याचा मार तरी चुकला असता. आणि तुमचे मास्तर पण बरेच दिसतात मला ! श्रीमंताच्या मुलाला वाटेल तसे मारतात !” आई म्हणाली.

“नाही आई ! आमचे मास्तर फार फार छान आहेत बरं ! आई— वडिला-या पेशा ही गुरुजीचा मान मोठा असतो. ‘छडी लागे छम्-छम्, विद्या येई घम-घम’. छडीच्या धाकानेच तर सारी मुले अभ्यास करतात !”

“बरं आहे बाबा ! माझ्याच्याने तर दुसऱ्याच्या पोरावर चुकून हात उठायचा नाही !” ती म्हणाली.

“तूं किती चागली आहेस ग आई ! बाबा पण असेच आहेत का ? मोठा झाल्यावर मी त्यांना कलकत्त्याला पाहयला जाईन !”

“मला नेशील बरोबर ? की तूं पण मला सोडून जाणार ?” यमुना गंमतीने म्हणाली.

मोठ्या गाभीर्याचा आव आणून गजू म्हणाला,

“तुला नेलं असतं ग. पण बायकांनी तेथे जाण फार कठीण आहे ! खूप गर्दी असते तेथे ! रस्त्यांत तूं चेंगरायचीस कुठे ! मी बाबांना न पाहतांही ओळखूं शकेन !”

“कसं ओठखशील तूं ?” यमुना आतुरतेने म्हणाली.

“त्यांत काय मोठंस ? अगदी सहज ओळखेन मी ! सगळे म्हणतात, गजू अगदी आपल्या बापासारखा आहे ! आई ! मी तुझ्यासारखा कां नाही दिसत ? तुझ्यासारखा असतो तर छान झालं असतं ! मला तूं फार आवडतेस !”

यमुनेचे डोळे आनंदाश्रंनी भरून आले. विषय बदलण्याच्या उद्देशाने ती म्हणाली, “गजा ! नीज पाहूं आता ! पुरे झाली वटवट ! सकाळीं शाळा आहे ना ! आपण झोपत नाही आणि मला पण झोपूं देत नाही !”

गजू चूप झाला. थोडा वेळ डोळे मिटून पडल्यावर तो एकदम म्हणाला, “आई ! रामूची एक जम्मत सागूं तुला ?” आई काहीच उत्तर देत नाही हे पाहून त्याने पण आपली कूस बदलली आणि एक दीर्घ श्वास घेऊन तो कांहीतरी पुटपुटला.

गजू थोड्याच वेळात घोरूं लागला.

आजकाल यमुनेची झोप पार उडाली होती. मनांत भलते भलते विचार थैमान घालीत ! या विचारांना ती हडविण्याचा प्रयत्न करीत असे पण ते तितक्याच वेगाने पुन्हा उसळी मारीत.

माजवरातला दिवा नेहमी प्रमाणे मालवला होता. पूर्ण अंधार झाला होता. काहीहि दिसत नव्हते. तिच्या मनात देखील असाच अंधार नव्हता का ? सारं वातावरण अगदी निस्तब्ध होतं ! शेजारी झोपलेल्या गजूचं घोरणं च काय ते ऐकं येत होतं. मधेच एखाद्या कुठ्याचं भुंकणं ऐकं येई ! जणू त्या निस्तब्धतेचा तीव्र प्रतिकारच करीत असावं ते ! अशा वेळी यमुना तासन् तास विचार करीत बसायची ! या विचारात कोणीही अडथळा आणण्याची भीति नव्हती तिला. आज किती तरी वर्षे तिने अशीच घालविली होती ! या कुशीवरून त्या कुशीवर वळता वळता डोळा केव्हा लागला हे समजलं देखील नाही. झोपेत तिने स्वतःला हिडता-फिरताना पाहिलं.

ती पाहून लागली; “एखाद्या निर्जन स्थानीं ती गेली आहे. चहूकडे भाताची हिरवी हिरवी शेती डौलात डुलत आहे ! गजू सागत होता ना, की कलकत्याला ताडुळ खूप पिकतो म्हणून ! एवढं मोठं शेत पण इथे तर कोणीच नाही ! जिकडे तिकडे हिरवळच हिरवळ ! ती एकटी कुठं जाणार ? जवळ पास कोणाचीच चाहूल लागत नव्हती. चालता चालता थोड्या अंतरावर तिला एक वन-माणूस दिसला. ती घाबरली ! तो वळून वळून तिच्याकडे रोखून पाहात आहे असा तिला भास झाला. त्याच्या भयंकर भीतीने ती दूर दूर चालली होती. चालून चालून तिचे

पाय- दुखूं लागले पण ती थांबली- नाही. एखाद्या लॉरीच्या मागे- नादुरस्त मोटार जशी भल्या जाड दोरीने बाधून ओढली जाते तशीच ती ओढली जात होती. दाट झाडींत मधेच तिचं लुगडे अडके, कुठे काट्या- कुट्यात अंग खरचटलं जाई, तरी पण ती बेभान होऊन चालली होती ! कशाचाही विचार करायला तिला वेळ होता कुठे ? त्या वनमानवाकडे पाहता पाहता तो केव्हा दृष्टिआड झाला हें तिला कळलंही नाही ! अशाच स्थितींत ती त्या अफाट कर्दलीवनात येऊन पोहोचली. चोहीकडे असंत दाट अन् किर् ५५ झाडी ! कुठं जावं अन् काय करावं हें तिला समजेना. ती कावरी बावरी झाली आणि इकडे तिकडे भिरभिरत्या नजरेने पाहू लागली. इतक्यात कोणी तरी गाणं गुणगुणत असल्याचा तिला भास झाला. मोठ्या आशेने ती त्या दिशेकडे झपाझप पाऊले टाकू लागली तो तिला दुरून दोन माणसांच्या आकृत्या दिसल्या ! त्या पैकी एक स्त्री होती आणि दुसरी आकृति ? हे काय ? आणखी जवळ जाऊन पाहते तो ती दुसरी व्यक्ति विनायकच आहे अशी तिची खात्री झाली ! “ही बाई कोण आहे याच्याबरोबर ?” ती दचकली; घाबरली !

इतक्यात ती बाई यमुनेकडे बोट दाखवून म्हणत आहे, “हिलाच तुम्ही बरोबर आणणार होता काय ? कोण आहे ही ?”

यमुना भीतीने घाबरून गेली. तिला वाटलं, आपल्या छातीवर कोणी मणाचाच दगड आणून ठेविला आहे ! ती मोठ्याने ओरडून पाहात होती पण तिची जीभ काम देत नव्हती !

विनायकाने त्या स्त्रीस सांगितले, “आमच्या खेड्यातील बाई आहे ही ! हिच्याबद्दल मी नव्हतं का तुला सांगितलं !”

“ई५ई५ ! काय पण ध्यान आहे ! तुमच्या खेड्यात अशींच अडाणी माणस आहेत वाटतं ?” असे म्हणत ती खो खो हसू लागली. विनायकाने पण तिच्या सुरात सूर मिळविला.

यमुनेच्या अंगाचा तिळपापड झाला. या हडळीच्या तावडींत सापडले आहेत विचारे ? तिला दया आली विनायकची ! काय हितगुज

चाळलं आहे त्या बयेंबरोबर ! माझ्याकडे पाहायला देखील तयार नोंहीत ! काय पण ध्यान आहे ! न रूप ना रंग ! नुसती टापटीप आणि फॅशनच पाहून ध्या !

यमुना दांत ओठ काढून तिच्यावर धावली. तो काय चमत्कार ! तिनं पटकन आपलं रूप बदललं ! ती तर डाकिणीसारखी दिसू लागली !

यमुना भीतीने किंचाळली आणि तिने आपले डोळे उघडले !

“आईऽऽ ! आईऽग !! काय झालं ?” म्हणून गजूसुद्धा आपल्या खाटेवर उठून बसला !

बाहेर पथ्यांची किलबिल सुरू झाली होती पण अजून चांगलं उजाडलं नव्हतं ! प्रभात झाल्याचीं चिन्हे दिसू लागलीं होती ! कोणाच्या स्वागताचीच तयारी जणू काय सुरू असल्याचे वाटत होते !

गजूला उठलेला पाहून यमुना लज्जित झाली. ती म्हणाली, “गजू घाबरूं नकोस ! मला की नाही एक स्वप्न पडलं होतं !”

आश्चर्यचकित होऊन गजूने विचारलं, “तू जर स्वप्न पाहात होतीस तर मग इतक्या जोराने किंचाळलीस का मग ?”

“तसेच स्वप्न होते !”

“सकाळचे स्वप्न खरं होतं अस म्हणतात ! खरं नाही ना होत आई ? मला कधीच असलं स्वप्न पडत नाही ! तू काय पाहिलंस आई स्वप्नांत ?” गजू थोड्याशा घाबरलेल्या मनःस्थितीत विचारीत होता.

यमुना आपल्याच विचारतंद्रीत होती ! गजूचा प्रश्न तिच्या कानापर्यंत पोचलाही नाही !

ती अत्यंत उदास अंतःकरणाने आंथरून गुंडाळून खाट उचलू लागली.

: ४ :

दिवसभर यमुनेच्या मनांत तेच विचार घोळत होते की सकाळचीं स्वप्ने खरीं होतात म्हणून, किती दुर्दैवी होती ती ! स्वप्न देखील तिच्यासाठी स्वप्न राहिलं नव्हतं ! “ह्याच्याबद्दल” ज्या ज्या अरुवा आपण ऐकतो त्या अफवाशीं आपले स्वप्न किती जुळतं आहे ! ते अजून कसे आले नाहीत ! अशीच काहीतरी भानगड असावी ! तिच्या मनात सारखा सघर्ष चालू होता. शेजारणी तिला विनायकाबद्दल कांही भलतं सलतं बोलल्या तर ती कधीहि ऐकून घेत नसे ! लोकांचीं तोडं एकवेळ बंद करता येतील पण.....! पण या पडलेल्या स्वप्नाच्या वस्तुस्थितीशी ती कशी झगडणार होती !

आपण प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी त्या वाईला पाहिलं आहे ! तिचा आवाज ऐकला आहे ! ती दुःखित अंतःकरणाने देवाचा धावा करूं लागली. “हे परमेश्वरा ! माझं पहिलं पतिवियोगाचं दुःख काय कमी होतं ? आणखी त्यात याची भर कशाला ? हे सर्व उघड्या डोळ्यांनी पाहण्यापेक्षा मला आधळी आणि बहिरी केलं असतं तर किती छान झालं असतं !”

लागलीच ती भानावर आली ! “पण मी इतक्या जोराने किंचाळावं कशाला की गजून सुद्धा जागं व्हावं ! ती डाकीण काय मला खाणार होती ? चांगलं तिच्याशीं भाडायला हवं होतं ! चोरच्या चोर नि शिर-जोर ! स्त्रीने कठोर व्हायचं ठरविलं की ती अत्यंत कठोर होते ! परन्तु माझी इतकी पुण्याई कुठं आहे ! पुण्यवान माणस यमाच्या तावडींतून देखील आपली संपत्ति हिसकावून आणू शकतात !”

दुपारीं गजू शाळेतून आल्यावर यमुना त्याला म्हणाली, “गजू ! आज सध्याकाळीं पोथी वाचून दाखव हं !”

आज यमुनेने मन लावून पोथी ऐकण्याचा निश्चय केला होता. पोथीचा अर्थ समजला नाही तरी हरकत नाही, असे तिने मनाशी ठरविले होते.

गजूला वाटले, आई नेहमी आपल्याला पोथी वाचायला सांगते. आज त्याला कंटाळा आला होता. आईला काहीतरी सन्न सांगावी म्हणजे व्याद टलेल ! तो म्हणाला, “आई ! पोथी फार फाटली आहे; एक एक पान वेगळे झालें आहे. वाचावेसे सुद्धा वाटत नाही.”

“अरे गजू ! किती चागली पोथी आहे आणि तूं म्हणतो की वाचावीशी वाटत नाही ! इतक्या मोठ्या अन्नराची पोथी दुसरीकडे कुठं नाही मिळायची ! पाच रुपयाना घेतली आहे ती पोथी !”

“पाच रुपये ? मी दोन रुपयात सोनेरी कव्हरची आणूं शकतो. सुंदर चित्र असलेली, खाली अर्थ लिहिलेली. त्या पुस्तकाच्या दुकानात आजच आली आहे. आणूं ती पोथी ? रुपये देतेस आणायला ?”

“तूं रोज नियमाने वाचशील ?” तिने अधीर होऊन विचारले.

गजूला वाटले होते, आई नकार देईल. तो एकदम म्हणाला, “हो, हो ! दे तर मग पैसे !”

यमुनेने पोथीसाठी पैसे दिले. पोथीसाठी दिलेले दोन रुपये सत्कारणींच लागणार होते. ती म्हणाली, “गजू नीट पाहून आण हं पुस्तक ! पाने फाटलेली नकोत ! अगदी कोरं करकरीत आण हं !”

गजू नाचत बागडत दुकानाकडे गेला. त्याला आनंदाने बागडताना पाहून यमुनेचे डोळे आनंदाश्रुंनी भरून आले. पोथीसाठी किती हट्ट धरला गजून ! हे परमेश्वरा ! चागल्या गोष्टीसाठी अशीच बुद्धि दे त्याला !

असे म्हणून तिने परमेश्वराला दोन्ही हात जोडून वंदन केले.

धरात एकटें राहून राहून ती फार अस्वस्थ होत असे ! नेहमीचे घरकाम कसे तरी आटोपून ती शेतावर जावयास निघाली !

गावाच्या बाहेरचे ते एक अत्यंत रमणीय स्थळ होतं ! चारी बाजूला गहू आणि चणा फुलून उठला होता. त्यामुळे सारीं शेतं हिरवी-गार दिसत होती. अळशी अन् सरसूची पिवळीं फुलं हिरव्या गालीच्यावर खुलून दिसत होती !

या शात वातावरणात तिचं मन अधिक उदास झालं ! शेती दुसऱ्याच्या भागीदारीत होत होती ! काम काज विशेष काहीच नव्हते ! जे होते त्यात तरी तिचं मन कुठं लागत होतं !

काळोख पसरूं लागला होता ! गुरं-दोरं पुढे हाकीत डोक्यावर सरपणाच्या काड्या-कुड्या लादून गुराखी, त्याच्या बायका नि मुले झपा-झप पावले टाकीत चालले होते. शातता आणखी गंभीर होत चालली होती. तरीपण यमुना आपल्या विहीरीवर जाऊन बसली !

विहिरीजवळच आंब्याचं एक झाड आहे. अजून आवे आले नव्हते. मागच्याच वर्षी दाट मोहोर आला होता. दाट पसरलेल्या सुंदर आकाराच्या झाडाकडे ती पाहू लागली. पाहता पाहता तिच्या नेत्रातून अश्रू ओघळून पडले. किती वेळ तिने ते आवरून धरले होते ! अश्रूंना सुद्धा वेळ-अवेळ कळते म्हणायची ! म्हणूनच ते इतका वेळ डावून राहिले. आता अशा एकात समयीं नि निर्जनस्थानीं ते कसे कोंडून राहणार ! इथे कोणाची भीति नाही आणि काही नाही ! तिने मन-सोक्त रडून घेतले.

तिची विचारमालिका सुरू झाली. “आज बुधवार आहे ! हो ! पण बुधवारचाच दिवस होता तो ! हीच वेळ होती ! पुनवेचा चंद्र साक्षीला होता ! हीच जागा होती ती ! आणखीही पुष्कळ गोष्टी होत्या ! सासूबाई नि मामंजी होते त्यावेळी ! ह्याना काय लहर आली कोणास ठाऊक ! एकदम म्हणाले, ‘चल, आपण ती आंब्याची कोय

लाजं !' माझा हात धरून ओढीत ओढीपर्यंत आणलं ! मी म्हणतच राहिले, 'अहो हें काय ? कोणी पाहील ना ?' चोहीकडे सामसम पाहून माझी भीड पण पळाली. ते खुरपीने खणू लागले आणि मी घागर घेऊन विहिरीचे पाणी आणायला गेले. कितीतरी सुखद स्मृति आहेत या झाडाच्या !"

त्या एकांत जागीं ती आणि तिचा पति, दोघेच होते. तिसरं मध्यस्थी कोणीही नव्हतं ! त्यांच्या दोघातले सारं अंतर दूर झालं होतं. अशा सुंदर समयीं ती अबोल कशी राहिल ? लग्नानंतर आतापर्यंत ती घराच्या चार भिंतीतच दडून राहिली होती. त्याच टिकाणी ती आपल्या पतीला भेटू शकत होती. हा पहिलाच प्रसंग होता की तिला अशा मोकळ्या वातावरणात पतिबरोबर असा एकातवास मिळाला होता. तिच्या अंगात गोड शिरशिरी भरली. हळूच लाजून तिने विनायकाकडे पाहिले. विनायक तिच्या स्पर्शाला अधीर झाला होता. त्याने तिला हळूच ओढले अन् तिची हनवटी हातात धरून तो म्हणाला, "का राणी सरकार ! तयारी आहे ना कोय लावायची ?"

विनायकाने कोय लावण्यासाठी माती उकरली अन् हळूच एक ढेकूळ तिच्या अंगावर फेकून मारले. यमुनेने मान मुरकून मोठ्या ऐंटीने पदर झाडला अन् टमकाऱ्यात म्हणाली, "अशी का कुठं माती उकरतात ? या पाहू ती खुरपी ! मी दाखवते खणून ?"

खड्डा खणून झाला.

माती सारखी केली गेली.

विनायक म्हणाला, "यमुना ! तूं लाव ना कोय !"

"अं हं ! मी नाही ! तुम्हीच लावा गडे !"

"हा फार रसाळ नि मधुर आवा आहे. याचे आबे आपण खूप दिवस खाऊं ! तूंच लाव ना ! बायकाऱ्या हाताला जास्त यश असतं !"

"वा रे वा ! बायकानी लावलेल्या झाडाचीं कां कधी फळे खातात ?" यमुना त्याला चिडवू लागली.

विनायक म्हणाला, “हो ना ! बायकाच्या हाताच्या का कुणी रोठ्या खातात ?”

“तम नाही हो ! पण मी अभागी आहे ! मी लावलेलं झाड कधी लागायचं नाही !” यमुना गंभीरपणाने म्हणाली.

विनायकाने हळूच तिचा हात आपल्या हातात धरला अन् आपल्याजवळ ओढीत तो म्हणाला, “कोण म्हणतो तुला अभागी ? मी तुझ्याजवळ असताना कोणाची हिम्मत आहे तुला अभागी म्हणायची !”

बराच वेळ प्रेमी जोडप्याचं हितगुज झाल्यानंतर कोय दोघानी लावायची असं ठरलं ! आणि अशारीतीने त्या दिवशीं दोघांनीही वन-महोत्सव साजरा केल्याचे श्रेय पत्करले.

कोयीला अंकूर फुटलेला जेव्हा यमुनेने पहिल्यादा पाहिलं तेव्हा तिचा आनंद गगनात मावेना ! अंतःकरणाच्या प्रेमरसाने तिने त्याचें सिंचन केलं होतं. या अवधीत कितीतरी सकटं तिच्यावर आलीं पण ती त्या आम्रवृक्षाला भेट द्यायला कधीच चुकली नव्हती ! विनायक नेहमी तिला म्हणे की, “या झाडाच्या पहिल्या फळाचा नैवेद्य मी माझ्या देवतेला दाखवीन !” या वर्षी झाडाला आबे नक्की येतील ! पण ते कुठे असतील ? मला पहिल्या फळाचा नैवेद्य दाखविणारे कुठे असतील कोण जाणे ! मला विसरले असावे बहुतेक ! ते तरी काय करणार बिचारे ! कुणाच्या तरी फंदात अडकले असतील ! नाही तर मला विसरणं शक्य नाही !

कोय लावण्याचा तो प्रसंग ! इतके दिवस उलटून गेल्यावरहि अगदी तसाच तिच्या स्मृतीत ताजा आहे. जणू कालच घडला असावा ! प्रत्येकाच्या जीवनांत असे कांही चिरमरणीय प्रसंग असतातच ! काळ बदलतो व तो पुढे धावत असतो. स्मृति मागे गेल्या असल्या तरी सदैव ताज्याच वाटतात ! त्या स्मृतींची गोडी अवीट असते. यमुना या स्मृतींत अशीच तल्लीन झाली होती.

“अरे कोण आहे या झाडाखाली ? तुम्ही तर यमुनाबाई ! वा ! तुम्ही या वेळीं इथे कशा ?” या आवाजाने यमुना एकदम भानावर आली. केशवला पाहून ती जरा ओशाळली ! तो समोरच पायवाटेवर उभा होता. ती म्हणाली, “घरी चालले मी ! तुम्ही कोणीकडे इकडे ?” “तुळशीरामच्या घरीं गेलो होतो. सारे उपाय सपले की मग केशवकाकाची आठवण होते. त्या तुळशीरामची बायको किती खराब झाली आहे ! अगदी प्रेतकळा आली आहे तिच्या चेहऱ्यावर ! मोठे मोठे डॉक्टर, वैद्य हरले, तेव्हा आला झक मारत माझ्याकडे ! तिच्या आयुष्याची दोरीच बळकट ! एक दिवसाचा जर उझीर झाला असता तर आटोपला असता कारभार !” केशव बोलत होता.

यमुना त्याच्या बरोबर हळूहळू चालू लागली. गावात केशवची मंत्र-विद्या साऱ्यांना टाऊक होती. यमुनेचा मंत्र-तंत्रावर मुळीच विश्वास नव्हता ! पण आज तिचे मन पहाटेच्या स्वप्नाने दुखवलं गेलं होतं. त्याची आठवण होऊन ती एकदम म्हणाली, “केशवभय्या ! सकाळची स्वप्नें खरीं ठरतात का ?”

“कधी कधी होतात; आणि कधी कधी होत नाहीत ! आधी सांगा, स्वप्न कोणाला पडलं, काय पडलं ? ते कळलं म्हणजे सांगता येईल !” केशव म्हणाला.

यमुना एकदम चुप झाली. काय उत्तर द्यावं हें तिला कळेना ! नंतर केशवने विचारले,

“विनुभाऊबद्दल काही स्वप्न पडलं का तुम्हाला ?”

चंद्र झाडाआड लपला होता. मान खाली घालून जड अंतःकरणाने ती उत्तरली, “हो !” ज्याच्या त्याच्याजवळ विनायकाची कर्मकहाणी सांगायला तिला संकोच वाटत असे.

“मला वाटलंच की तुम्ही त्याच्या काळजींत आहात आणि एखादं स्वप्न पडल्यामुळे घाबरल्या असाव्यात ! पण यमुनाबाई ! किती दिवस

अशा झुरत राहणार तुम्ही ! माझा सल्ला ऐका ! दुसरं लग्न करून नवा संसार थाटा अन् सुताने राहा ! तुमचं काय वय थोडंच झालं आहे ! इतके दिवस तुम्ही खोल्या आशेने विनायकची प्रतीक्षा केली ! इतकं तरी हल्ली कोण करतंय !”

यमुनेला केशवचा राग आला ! ती म्हणाली, “तुमच्या बायकोला मरून इतकीं वर्षे झालीं, मग तुम्ही का नाही केलं दुसरं लग्न ?”

हा प्रश्न ऐकून केशवने प्रदीर्घ उसासा टाकला. तो जड अंतः-करणाने म्हणाला, “माझी गोष्ट सोडा ! मी पडलों मात्रिक ! फार वाईट असतं आमचं जिणं ! कधी कधी जीवालासुद्धा धोका असतो ! आणि.....”

“आणि...काय ?” यमुनेने विचारले.

“कुणालाही आपली कर्मकहाणी सागून नशीबातले थोडेच चुकणार आहे !” यमुना गंभीर झाली होती. तो पुढे बोलू लागला,

“माझं नशीब जर फुटकं नसतं तर घरची लक्ष्मीच कशाला गेली असती आम्हाला सोडून ! आता ती गेली ती गेली ! तिच्या गोड आठवणीवरच जगायचं ठरवलं आहे मी ! लोक म्हणतात, मो फार वाळत चाललो. दुःखच दुःख कपाळी असलं तर मनुष्य भरणार तरी कसा ? कुठे कोणाकडे मंत्र-तंत्रासाठी गेलो की, दिवस दिवस निघून जातो. दुसरीकडे पाण्याचा घोटसुद्धा घेत नाही ! कधी कधी उशीर झाला की तसाच पडून राहतों मी ! काय करावं आणि कसं करावं ! म्हणतात ना “आलिया भोगासी असावे सादर !”

यमुनेला कींवा आली त्याची ! तिची स्वतःची पण अशीच परिस्थिती नव्हती का ? हो बरोबर आहे केशवचे म्हणणे ! ‘आलिया भोगासी असावे सादर !’ एकदा तिच्या मनात आलं, केशवला आपल्या घरीं फराळासाठी घेऊन जावं ! बोलता बोलता ते दोघंही चौरस्त्यावर आले ! दोघांनाही विरुद्ध दिशेला जायचं होतं !

“फार अंधार झाला आहे ! तुम्हाला मो घरापर्यंत सोबत करतो आणि मग मी पुढे जाईन ! इतक्या रात्री बाईमाणसाने एकट्याने जाणं ठीक नाही !” केशव म्हणाला.

“जाईन मी एकटी ! आज पहिल्यादाच थोडी जात आहे !” यमुनेने उत्तर दिलें.

“अरे हो ! पण ते स्वप्न सागायचं राहिलंच ! पुढे सागा केव्हातरी ! आता मी जातो !”

केशव आपल्या घराकडे निघून गेला. यमुनेला वाटलं किती वेळचा गजूघरी एकटाच आहे. त्याने नवीन पोथीसुद्धा आणली असेल !

ती झपाझप पाऊले टाकूं लागली !

त्या कॅलेडरमुळे गजू आणि रामू याची तेढ वाढू लागली !

शाळेतली गोष्ट आहे ! मुले अव्यवस्थितपणाने इकडे तिकडे फिरत होते ! कोणी डेस्कवर पुस्तकात डोकं खुपसून बसले होते; कोणी आपली बटाई मित्राना सांगण्यात गर्क होते; तर कोणी फळ्यावर वाकड्या-तिकड्या आकृत्या काढण्यात दंग होते. इतक्यात हेडमास्तर वर्गात येत असल्याची बातमी वाऱ्यासारखी सर्व वर्गात पसरली. मुलानी आपापल्या बाकावर बसून अभ्यासात गर्क असल्याचे दोंग केले ! हेडमास्तर वर्गात येताच मुलानी पुस्तके काढलीं अन् माना खाली घातून वाचण्यात गुंग झालीं; तोच रामू मध्येच उठून म्हणाला,

“मास्तर ! हा गजू मला वाईट वाईट शिव्या देतो.”

गजूच्याने राहवेना. तो आपल्या जागेवरच बसल्या बसल्या उत्तरला, “नाही हो मास्तर ! हाच मला ‘गजा, तुझी करूं मजा आणि उडवूं पजा’ अस चिडवितो !”

रामू म्हणाला, “हें साफ खोटं आहे ! हाच मला चिडवतो.”

मास्तरानी अत्यंत जोराने टेबलावर हात आपटून वर्गातील गोंगाट थांबविला ! रामू पुढे बसला होता म्हणून त्याची तक्रार प्रथम ऐकली गेली ! रामू म्हणाला, “मास्तर, तुम्ही जे कॅलेडर त्या दिवशीं फाडून फेकून दिले होते ना, तसेच आज गजूने आपल्याबरोबर आणले आहे !”

गजू जरा ओशाळला ! घाबरत घाबरत तो मास्तराजवळ गेला अन् कॅलेडर दाखवित म्हणाला, “मास्तर, हें निराळं आहे !”

सतापाने मास्तरानी ते कॅलेडर गजूच्या हातातून हिसकावून घेतले. त्याच्या अंगावर खेकसून ते म्हणाले, “आग लावा ह्याला !” आणि त्याच्या थोबाडात त्यानी मारले.

गजूच्या विरुद्धपक्षाची मुले गालातल्या गालात हसू लागली. गजू काकूळतीनं म्हणाला, “ह्यांत महादेवाचं रंगीत चित्र आहे ते आईला हवं आहे !”

कॅलेडर भिरकावीत मास्तर म्हणाले, “खबरदार ! पुन्हा शाळेत आणशील तर !”

रामूचा चेहरा विजयश्रीने फुलून गेला. आणि गजूला वाटले की आपण हारलो नाही. आपलं कॅलेडर सुरक्षित मिळाल्यामुळे गजू आपला झालेला अपमान विसरला ! तरीपण त्याचे आज अभ्यासात लक्ष लागले नाही. वर्गात सर्व उदाहरणे चुकल्यामुळे त्याला पुन्हा मास्तराच्या हातचा मार खावा लागला !

सुट्टी होताच गजू रामूला म्हणाला, “आज आमच्यात जर खेळायला आलास तर तंगडीच तोडून टाकू तुझी !”

“थाव आता मास्तराना सागतों !” असे म्हणत तावातावाने रामू पुढे गेला.

गजूने मास्तराना घरी जाताना केव्हाच पाहिलं होतं म्हणून तो निर्धास्त होता.

घरीं येताच गजूने एका कोपऱ्यांत दप्तर भिरकावलं आणि तो खेळाच्या मैदानावर पळाला. रामू आपल्या टोळीत केव्हा येतो अन् त्याची फजिती करतो केव्हा याची तो वाट पहात होता. या धांदलीत दुकानांत जाऊन पोथी आणण्याचे तो पार विसरून गेला. वास्तविक तो दुपारी दुकानावर गेला होता पण मालकाची भेट न झाल्यामुळे त्याने परत सध्याकाळी जाण्याचे ठरविले होते.

कीडांगणावर मुलाची टोळी आधीच हजर होती. एक मुलगा

चिंध्याचा चेडू अन् मोडका पाट घेऊन आला होता. तो म्हणाला, “आज आपण क्रिकेट खेळू या !”

मुलाची आणखी एक टोळी दुसऱ्या बाजूकडे ‘सोटापाणी’ खेळत होती. एकाला सोट्याचा चागला चोप बसला होता. तो सोटा भिरकावीत म्हणाला, “क्रिकेटनी चागला व्यायाम होतो; आपण पण क्रिकेटच खेळू या !”

इतक्यात सोटापाणी जिकणारा गडी ओरडला, “डाव पदवून द्यावा लागेल ! नाहीतर प्रत्येकाकडून दहा दहा टप्पू खावे लागतील !” इतक्यात त्या मुलाच्या गुळगुळीत डोक्यावर टप्पू बसायला सुरवात झाली !

गजूमधेच एकदम ओरडला, “आज आपण गाडी गाडी खेळू !” सर्वोनी उत्साहाने ‘कबूल कबूल’ म्हणून हात वर केले ! सात डब्याची गाडी करायचे ठरले. डबे बनायला सर्व तयार झाले. कांही उतारूंचे डबे आणि कांही मालाचे ! परीटाचे स्वच्छ कपडे घातलेलीं मुले पहिल्या वर्गाचे डबे अन् बाकीचे क्रमाने दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गाचे डबे बनले. बोडखीं, अस्वच्छ, गबाळ मुले मालगाड्याचे डबे म्हणून मागे लोटले गेले ! डबे तयार झाले पण इंजिन कोण होणार ?

गजू म्हणाला, “मी नाही होणार स्टेशनमास्तर ! मी इंजिनच होणार !”

सर्व मुलें तयार झाली. एका श्रणात सर्व डबे ओळींत उभे राहिले. इंजिनने तोंडाने शिटी फुंकली.

‘फक् फक् फक्’ इंजिन सुरू झाले पण गाडी हालली देखील नाही. इंजिनालाच ओरडावे लागले की, गाडी सुरू करा ! गाडी चालू झाली ! गाडी थोडी पुढे गेल्यावर इंजिन थांबलें ! गजू म्हणाला, “आता गाडी परत मागे जाईल ! ‘लाईन क्लीअर’ नाही. गाडींत माल पण भरलेला दिसत नाही ! गाडी परत जागेवर आली. मुलांनी भराभर जमिनीवरून

काहीतरी भरण्याचा अभिनय केला. गाडीने हात वर केला अन् फक्-फक् करीत गाडी चालू झाली.

“जबलपूर स्टेशन आलं ! गाडी पाच मिनीटं थांबेल !” बाजूचा एक मुलगा म्हणाला. गाडी फक्त अर्धा मिनीट थांबली आणि पाच मिनिटे पूर्ण झाल्याचे सागून गाडी पुन्हा सुरू झाली. जबलपूरनंतर लखनौ, मग पठाणकोट आणि अन् मग एकदम दिल्ली ! “हॅ फार मोठं स्टेशन आहे. येथे गाडी बराच वेळ थांबेल !” गार्ड म्हणाला.

गजू एकदम ओरडला, “हे दिल्ली नाही, कलकत्ता आहे !”

“हो ! कलकत्ताच !” सारे ओरडले.

‘चाय गरम, पुरी, कचौरी, दाल, सेव, भुसावल बेला’ आदि निर-निराळे आवाज ऐकू येऊ लागले.

गजूने हुकूम सोडला, “बाजारात जाऊन कोणाला काही आणावयाचें असल्यास आणू शकता ! खूप वेळ गाडी थांबणार आहे या स्टेशनवर !”

गाडी एकदम अस्ताव्यस्त झाला. आपल्या इच्छेप्रमाणे जो तो फिरू लागला. गजू अत्यंत दुःखित अंतःकरणाने मनात म्हणाला, “मला कांहीच ध्यावयाचे नाही. मी बाबाचा शोध लावीन.” वडिलाचे नाव घेताच, आईची करुणमूर्ति त्याच्या डोळ्यासमोर उभी राहिली.

थोड्या वेळाने सारीं मुले एकत्र झालीं. गजूने पाहिले तो रामूसुद्धा हजर होता. त्याच्या कपाळात तिडीक उठली. तो म्हणाला, “खबरदार ! गाडीजवळ आलास तर !”

“अडलंय कोणाचं ! शी ! ! गाडी गाडी कुठं अस खेळतात ?” रामू म्हणाला ! “कधी गाडी तरी पाहिली आहे बेट्या !”

हॅ ऐकल्यावर गजू त्याला मारायलाच धावला ! मोठ्या मुश्किलीने सर्वानी मिळून त्याला सोडविले.

गाडी पुन्हा सुरू झाली आणि पुढच्या एका स्टेशनवर थांबली. पुरी-कचौरीचा, आवाज ऐकतांच गजूने चड्डीच्या खिशांत हात घातला

तो काय ? तो घाबरला ! “अरे माझे दोन रुपये काय झाले ?” गाडी पुन्हा छिन्नविछिन्न झाली ! आणि सर्व डब्बे त्याच्या भोवती गोळा झाले.

एकाचवेळी अनेक प्रश्नांची उत्तरे देणे गजूल अशक्य झालें. रामू पण त्या गोधळात घुसला ! “कसचे पैसे ? कोणी नेले ?” साळसूदपणाने तो विचारूं लागला.

“रुपये कसचे असतात लेका !” गजू चिडून उत्तरला. रामू शांतपणाचा आव आणून म्हणाला, “का रागावतोस गजू ? मी म्हटलं तुझ्यासारख्या गरीबाजवळ रुपये कुठले आले ? यमुनाकाकूंचे नाही तर शेजाऱ्या-पाजाऱ्याचे चोरले असतील ! मी आता जाऊन यमुनाकाकूंना सागतों !”

सारी मुलं पैसे हुडकण्यात गुंतलीं होती.

गजू म्हणाला, “मी शाळेत गेलो तेव्हा माझ्या खिशात पैसे होते. त्यानंतर काय झालं हे मला आठवत नाही !”

एक मुलगा म्हणाला, “शाळेत तर नाही कोणी चोरले तुझे रुपये ? एकदा मी त्या रुपयाचा छन् छन् आवाज ऐकला होता ! तो रामू फार बदमाश आहे. सारखा हसत होता !”

रुपये मिळाले नाहीत. सर्व मुले निराश होऊन आपापल्या घरीं गेलीं.

गजू पण उदास अंतःकरणाने एवढस तोड घेऊन घरीं आला. आई-समोर जायची त्याची हिंमत होईना.

यमुना आताच शेतांतून परतली होती. आपल्या गल्लींत येताच गजून पैसे हरवल्याची बातमी तिला कळली. तुळशीपाशीं दिवा लावीत असतांनाच तिला गजूची चाहल लागली ! या पावलाशीं ती चागली परिचित होती. चुकणें शक्य नव्हते ! प्रेमळ स्वरात ती म्हणाली, “कोण आहे ? गजू !”

गजू जागच्याजागींच उभा राहिला. तो चूप होता. त्याने उत्तर दिले नाही.

यमुना त्याचेजवळ जाऊन त्याला म्हणाली, “पैसे हरवलेस का गजू !”

हा स्वर तर रागाचा दिसत नाही ! गजूला वाटलं होतं की आई खूप रागावेल आणि मग मी पण सांगितलं असतं की, “मी मुद्दाम थोडेच हरवले ! इतकं रागवावयाचं होतं तर दिलेच कशाला मला पैसे ?”

परन्तु आईचा तो प्रेमळ स्वर कानीं पडताच तो हुंदके देऊं लागला ! तो एकदम आईला बिलगला ! तो म्हणाला, “आई—” आणि पुढे काहीच बोलू शकला नाही.

यमुना म्हणाली, “अरे ! हरवले तर हरवले. पण गजू पैसे सांभाळून ठेवावे रे !” यमुनेने त्याला आपल्या पोटाशी घेतले. ती पुढे म्हणाली, “गजा ! रडू नको राजा ! उद्या मीच येईन तुझ्याबरोबर पोथी घ्यायला.”

यमुनेचं हळवं मन म्हणालं, ‘हरवले तर हरवले दोन रुपये ! गजूला त्याची जाणीव आहे हे काय कमी आहे ! जगात किती तरी वस्तु आपण गमावून बसतो. याच्यांतही एक प्रकारचा आनंदच आहे !’

: ६ :

गजू रोजच्यासारखा उठला अन् म्हणाला, “आई मी नाही जाणार आज शाळेत !”

“कां ? कारण तर सांगशील !”

“मास्तर रागावतात !” तो म्हणाला.

“अभ्यास चागला केला तर मास्तर कशाला रागावतील ?”

“काल रुपये हरवले, म्हणतील कसे हरवले ?”

“चल ! मी चलते तुझ्याबरोबर शाळेत अन् सागते मारूं नका म्हणून !”

“नाही ग आई, मी जातच नाही ! तूं बरोबर आलीस तर आणखी चिडतील !”

“बरं तर ! घरी बसूनच अभ्यास कर आज !”

घरी बसून अभ्यास करणे त्याला मान्य होते. त्याला ठाऊक होते, आई नुसतं आपल्याला वाचायलाच सागणार ! तिला थोडंच शिकवितां येतं ! भीति होती त्याला मास्तराच्या छडीचीच ! ती तर त्याने चुकविली. कारण विद्या म्हणजेच छडी हे त्याचे समीकरण होते.

थोड्याच वेळात त्याला चुकल्याचुकल्या सारखं झालं. दृष्टि पुस्तकात अन् मन मित्रांत ! आजची सुट्टी त्याला दोन रुपयात पडली होती. त्याला असें झाले होते की केव्हा एकदा मित्राना सागतों की काल आईच्या हातचा मार चुकला म्हणून ! सगळे चिडवीत होते आई खूप चोप देईल म्हणून ! का म्हणून मारेल ? मी काही जाणूनबुजून थोडेच हरवले पैसे ?

हैं सत्य प्रकाशात आणण्यासाठी तो ताडकन् उठला. त्याने थोडा आत्मत्याग करायचं ठरवलं ! तो एकदम आईला म्हणाला, “आई ! खायला दे. मला शाळेला उगीर होत आहे !”

“अरे, आताच म्हणालास ना, शाळेत जात नाही म्हणून !” यमुना म्हणाली. गजू गाभीर्याचा आव आणून म्हणाला, “न जाऊन कस चालेल ! चांगली मुलं कधीच शाळा बुडवीत नाहीत. इन्स्पेक्टर साहेब वाटेल तेव्हा येतील शाळा तपासायला !”

यमुनेला गजूची शाळेची कळकळ पाहून मुठभर मांस चढलं. दोरांना चरायला पाठविण्यासाठी ती दोरी सोडीतच होती. हातांतले काम तसेच टाकून ती गजूला खायला द्यायला उठली.

मुलाचं मन एकाद्या तरल पदार्थासारखे असते. म्हणून पाण्यावर मारलेल्या काठीप्रमाणे त्यावर काहीच परिणाम होत नाही. एखादी दुःखाची गोष्ट त्याचे मनावर जास्त वेळ परिणाम करू शकत नाही. गजूला पाहून अस कोणालाही वाटलं नसतं की त्याचं काही हरवलं असावं ! तोडात घास कोंबित गजू म्हणाला, “आई, रामू आला होता का आपल्याकडे ?”

नकार मिळताच तो म्हणाला, “उगाच थाप मारली बेट्यानं ! अन् म्हणे, मी आता जाऊन काकीला सागतों सारं !”

“जाऊ दे रे ! जेव आधी. मला दोरं सोडायला जायचं आहे !” ती त्रासिकपणे म्हणाली.

पण गजूचं कुटं तिकडे लक्ष होतं ! तो आपल्याच नादात होता. तो रामूबद्दलच्या गंमती सागूं लागला. तो म्हणाला, “एक तर खरं त्याच्या एकेक गोष्टी ! मग कळेल तुला तो कसा आहे ते ! तू उगाच त्याचा कैवार घेतस ! त्याची चांगली खरडपट्टी काढावयास हवी. काल मास्तराच्याजवळ माझी चुगली खाल्ली त्यानं ! आज मी पण त्याच्याबद्दल सांगणार आहे मास्तराना ! मग बच्चमजीला चांगला मार पडेल !”

“अरे ! तो मोतीराम पाटलांचा मुलगा आहे गजू ! तू कशाला उगाच भाडतोस त्याच्याशी ! आपल्याला त्याचं देणं आहे !” यमुना शांतपणे म्हणाली.

गजू विस्मयाने म्हणाला, “देणं ? मग देऊन टाक ! मी नाहीच कधी भाडत ! विचार रामूला ! पण जर का तो ऐट दाखवू लागला तर मात्र वटणीवर आणत्याखेरीज राहणार नाही. तुझा नाही तरी स्वभावच आहे मुलाचे लाड करायचा ! त्या दिवशी कॅलेडर आणलं तर तू नाही का म्हणालीस, ‘माझ्याकडून पैसे घे अन् पाटवून दे.’ हे मी गोविंदाला सांगत होतो तर रामू आला नि मघेच म्हणाला, ‘तू मूर्ख आहेस ! मी असतो तर पैशाची मिठाई उडवली असती अन् आईला सांगितलं असतं पाटविले पैसे म्हणून !’ अस काही काही शिकवतो तो ! खरंच आई ! एखाद्या दिवशी आपल्या वडिलानासुद्धा तो फसवेल आणि मग पोली-साच्या तावडीत जावं लागेल त्याला.”

यमुना म्हणाली, “तू मुकाट्याने खा पाहू आधी !”

गजू म्हणाला, “झालं माझं.”

“झालं कस ! काही तर खाल्लं नाही ! तुझं लक्ष असेल तर ना खाण्यात ? चल, मी बसते तुझ्याजवळ ! खा ती पोळी ! दुपारी १२ ला शाळा सुटते ! तोपर्यंत माझ्याच्यानेसुद्धा राहवत नाही.” यमुना थोड्याशा रागाने म्हणाली.

“मी काही न खातासुद्धा दुपारपर्यंत राहू शकतो,” फुशारकीने गजू म्हणाला. “कां ? खरं नाही वाटत ? लावते बेट ?” यमुनेने त्याच्या बडबडीकडे लक्ष दिलं नाही. तिने त्याला आणखी पोळी वाढली. “मी अजून चार पोळ्या खाऊं शकतो !” गजू म्हणाला. मिनिटापूर्वीच आपल्याला मुळीच भूक नाही हे प्रतिपादन केल्याचे तो सफशेल विसरला होता. दोन घास गिळत्यावर तो पुन्हा म्हणाला, “आई, माझे रुपये कां हरवले तें ठाऊक आहे कां ? देवाने चागली शिक्षा दिली मला. मी बाबांच्या जुन्या पोथीला नावे ठेविलीं होतीं ना ? आई, आता मी

नवीन पोथी आणणार नाही ! तीच चागली आहे !” असे म्हणून गजू आदल्या दिवशीचा प्रसंग सांगू लागला ! “आम्ही गाडी गाडी खेळत होतो. मुलं म्हणालीं, ‘दिल्ली स्टेशन आलं !’ मी म्हटलं, नाही ! कलकत्ता स्टेशन आलं !’ मुलं खूप खूप खेळणीं विकत घेऊं लागलीं ! मला मात्र बाबाची खूप आठवण झाली. आई ! कालचा दिवस वाईटच होता नाही तरी ! बाबाची पण भेट झाली नाही आणि रुपये पण हरवले.”

यमुनेच्या डोळ्यांत अश्रू येऊं लागले. तिने चटकन तोंड वळवळं आणि ती तेथून उठून गेली. तिचं अंतःकरण भरून आलं ! ती मनात म्हणाली, “नाही तरी गजू असल्याच गोष्टी करतो नेहमी !”

या वेळीं गजूने तिला बसण्याचा आग्रह केला नाही.

हिवाळ्याचे दिवस होते ते ! थंडीने कहर केला होता. अशा एका दुपारीं यमुना उंबरळ्यावर ऊन खात बसली होती. त्याच बरोबर तिचे निवडणेही चालू होते. इतक्यात कुणाच्या तरी पावलाची चाहूल तिला लागली ! पाहते तो केशव ! पदर सावरून ती जरा नीट बसली.

“काय चाललं आहे यमुनाबाई,” केशवने विचारलं. यमुना स्तब्ध होती. केशवने पण उत्तराची अपेक्षा केली नव्हती.

खोलीबाहेर एक ओटा आहे ! यमुना नियमित तो ओटा सारवंत आणि त्यावर रांगोळी काढते. येणाऱ्या जाणाऱ्याची तीच बसायची जागा ! “मी गावाला गेलों होतों; आजच सकाळी परत आलों ! आल्यावर शेजाऱ्याने सांगितलं की, गजूनं पैसे हरविले. किती हरवले पैसे ? कसे हरवले ?” केशवने गंभीरपणाने सारे प्रश्न विचारले.

हेच प्रश्न कितीतरी लोकांनी यमुनेला विचारले होतं. तिला कंटाळा आला होता या प्रश्नांचीं उत्तरे देऊन ! तरी पण ती म्हणाली, “मुलाची जात आहे. धांदरटपणांत पडले असतील कुठंतरी !”

“तो अल्लड आहे पण तुम्ही बायका या अशा कशा ? काही, पैसे दोन पैसे नव्हते ! रुपये मुलांच्या हातात तरी कशाला द्यावे ?” अधिकार-बाणीने केशव म्हणाला.

सारं यमुनेने हंसण्यावारी नेलं !

“यमुनाबाई ! तुम्ही हसतां म्हणूनच तर गज्ज लाडावतो. तुम्ही

बायकांना चुका करायच्या आणि पोरानी भुरदंड भोगायचा हा अगदी खासा न्याय आहे. आपण कांही शेट सावकार लागून गेलो नाही पैसे मुलचे हाती द्यायला !”

यमुनेचा चेहरा एकदम गंभीर झाला. केशवने इतक्या अधिकारानं बोलवं हे तिला आवडलं नाही ! पण करणार काय ? चूक होती सारी तिचीच ! उगाच वादावादी करण्यात काय अर्थ ? ती चूप राहिली.

तिला गंभीर झालेलं पाहून केशवने विषय बदलला. तो म्हणाला, “किती मोकळं आहे घर ! पुन्हा नीटनेटकं ! नीटनेटकेपणा तर मोठ्यांच्या घरीं सुद्धा नसतो ! रिकामपणात बाकी चांगला उद्योग आहे. पण काही म्हणा एवढं मोठं घर एकट्याला अगदी खायला उठत असेल भुतासारखं ! नाही ?”

“घरात सोन्यासारखा मुलगा असूनही हा एकटं म्हणतो ?” हे शब्द यमुनेच्या अगदी ओठावर आले होते. पण तिने मूग गिळले. पण पुढे ती म्हणालीच ! “भुतासारखं म्हणायलाच आला वाटतं या भूत-घरात !” रागाने तिचा चेहरा लाल झाला ! पण तिच्या रागाचा केशवच्या मनावर काहीच परिणाम झालेला दिसला नाही. शिकारी गोळी मारल्याबरोबर ओळखतो की, आपला नेम चुकला की बरोबर लागला. तसेच यमुनेने केशवकडे न पाहताच जाणलं की आपल्या रागाचा त्याच्यावर काहीहि परिणाम झालेला नाही. त्यामुळे एखाद्या निदोष प्राण्याला नेम मारल्यावर जसा तो बालंबाल चुकल्यावर आनंद होतो तसाच तिला झाला.

यमुनेला केशवबद्दल आदर वाटत होता. तसेच केशवलाही यमुनेबद्दल आपलेपणा होता. केशव कसाही असो ! आज अडीअडचणीला उपयोगी पडतो ना ! खाणमार्तीतूनच सोनं निघतं म्हणून सांन्यालाच माती म्हणून फेकून कसं चालेल ? केशव स्वतः कसा का असना ? पण त्याची शिकवण किती चांगली आहे !

थोडा वेळ विचार करून केशव पुन्हा म्हणाला, “त्या दिवसासारखं आणखी काही स्वप्न नाही ना पडलं ?”

स्वप्नाची गोष्ट निवताच ती बावरली. वास्तविक ती गोष्ट ती मनातच ठेऊं पाहात होती पण त्या दिवशी तिची मनःस्थिति फारच कावरी-बावरी झाली होती; आणि म्हणूनच केशवला तिनं सर्व सांगितलं होतं ! त्यानंतर तिला तसं स्वप्नच पडलं नव्हतं. म्हणून ती “नाही” म्हणाली.

“हं चागलं लग्न नाही !” केशव गंभीरपणे म्हणाला. “स्वप्न जर खोटं असलं तर त्या सारखीच तीन स्वप्ने एका महिन्याच्या आत पडतात. नाही पडली तर पहिलं स्वप्न खरं होतं म्हणतात. जे स्वप्न खोटं असेल तेच पुन्हा पुन्हा डोळ्यासमोर येतं ! आणि जे खरं असेल ते फक्त एकदाच दृष्टिसमोर येतं !”

त्या स्वप्नाच्या सत्यतेबद्दल यमुनेचा पण विश्वास बसत चालला होता. तिचा गंभीर चेहरा पाहून केशव म्हणाला, “घाबरूं नका यमुना-बाई ! ईश्वरकृपेनं स्वप्नाचं वाईट फळ बदलता येतं ! ते सर्व मी पाहून वेईन ! हो पण, आज मी दुसऱ्याच एका महत्त्वाच्या कामासाठी आलो हातो.”

यमुना ऐकण्यास उत्सुक झाली अन् केशवही काही बोलणार तां कोपऱ्यातून काही विचित्र आवाज ऐकूं आला. केशव जवळ गेला आणि एकदम ओरडला, “अरे ! या ठिकाणी एक मोठा नाग आहे !”

यमुना एकदम घाबरली. “अयाई SSS आता कस करूं” म्हणून ती ओरडली. “हा नाग येथे कसा आला ? याच ठिकाणी गजून नेहमी खेळतो आणि आपली पुस्तके वगैरे ठेवतो ! बरं झालं बाई, विघ्न टळलं ! आज कुठे हात-बीत घातला असतां तर.....! देवा, तूंच आहे रे बाबा रक्षण करणारा !”

थोड्याच वेळांत शेजार-पाजारचे लोक जमा झाले. नाग कसा आला, कोठून आला यावर चर्चा सुरू झाली. साप, भुतं अन् चोर या विषयाच्या गापागोष्टींना कधी अंत असतो का ! केशवने सापाला पकडून एका मडक्यात बंद केलं !

यमुना या गडबडीत केशव कोणत्या विशेष कामासाठी आला होता हे विचारायला सुद्धा विसरली.

: < :

शाळेंतून घरीं आल्यावर गजूला फार वाईट वाटलें. साप निघाला म्हणून नव्हे तर अशा कुतुहलपूर्ण आणि भयानक प्रसंगाचे वेळीं आपण घरीं हजर नव्हतो म्हणून ! साप किती मोठा होता, आधी कोणी पाहिला, लक्ष कसं गेलं, कोणी मारला इत्यादि प्रश्नाचा भडिमार त्याने आईवर केला. त्या प्रसंगाची आठवण अजूनही यमुनेच्या अंगावर काटा उभा करीत होती. ती रागानेच म्हणाली, “चूप रहा बरं गजू ! पुरे झाल्या या पंचायती !”

गजू कोपऱ्यात जाऊन बारकाईने पाहून लागला. नागाने कुठं बीळ केलं आहे काय ? त्याला कुठेच काही दिसलं नाही. बाजूला एक भोक होतं. त्यात तो हात घालणार तोच यमुनेने त्याला एकदम मागे ओढलं अन् एक थप्पड देत म्हणाली, “नसते उपद्रव्याप कशाला करतोस गजा बाबारे ! केवढं मोठं सकट टळलं आज !”

“अं ! त्यात इतकं भ्यायला काय झालं आई ? महादेव तर नेहमी आपल्या गळ्यात सापाचा हार घालतात;” गजूमोठ्या ऐटीनं म्हणाला.

गजूचें म्हणणें ऐकलें न ऐकलें करीत ती म्हणाली, “खबरदार ! पुन्हा अशा उचापती केल्या तर !”

गजूचं चाललंच होतं आपलं पुराण. “मी जर असतो तर नागाला दूध पाजलं असतं ! तूं नाही का त्याला नागपंचमीला वाटीत दूध दिलं होतं ! लहानशा जीभेने तो कसा लप्लप्पीत होता, त्या वेळीं किती छान वाटत होता तो !”

गजूने विषय बदलावा म्हणून यमुना तेथून निघून गेली. थोड्या वेळानं केशवकाकाचा हात धरीत गजू आला अन् म्हणाला, “आई ! काका कुठे बाहेर गेवाले होते; मी त्यांना पकडून घेऊन आलों ! गोष्ट सांगणार आहेत ते !”

यमुनेने माजघरातून चटई आणली अन् अंथरली. गजू केशवकाका-जवळ जाऊन बसला आणि म्हणाला, “सापाला मारलंत काका ?”

“दूर जंगलात सोडून आलो. मी सापाला मारत नाही कधी !”

“तुम्हाला चावला नाही साप ? मंत्र येतो तुम्हाला ?”

“हो ! येतोना मला मंत्र ! पण गजू कधी कधी कोणताच मंत्र लागू पडत नाही;” असे म्हणून केशवने यमुनेकडे नेत्रकटाक्ष केले.

यमुनेने लागलीच आपली दृष्टि दुसरीकडे वळविली.

गजू आपल्याच विचारात मग्न होता. तो म्हणाला, “काका ! मला शिकवाल मंत्र ?”

“हो, हो, जरूर शिकवीन ! तूं मोठा तर हो !”

“किती मोठा काका ? तुमच्या एवढा झाल्यावर ? व आता गोष्ट सांगता ना ?”

गजू काही दुसरे ऐकत नाही हे पाहून केशव म्हणाला, “हं, ऐक तर ! एका गावात एक बाई राहात होती.”

गजू म्हणाला, “हूं !”

“ती दिसायला इतकी सुरेख होती की जणू राजकन्याच ! पण तिला एक फार वाईट खोड होती ! कोणत्याही गोष्टीचा हट्ट धरला की तो पुरा झाल्याशिवाय ती ऐकत नसे.”

“वेडीच होती.” गजू म्हणाला.

“मला नाही ठाऊक ! तिला होता एक मुलगा.”

“किती मोठा ?” गजूने उत्सुकतेने विचारले.

“तुझ्याच एवढा होता. अन् फार समजूतदार होता. कधी हट्ट करायचा नाही गोष्ट सांगा म्हणून !”

गोष्टीतील सारे स्वारस्य गेल्यासारखे समजून तो काही म्हणणार तोच केशव म्हणाला, “त्याचे नाव होते गजू !”

“ऊं हूं ! आम्ही नाही जा ! आम्हाला अशी नको गोष्ट ! दुसरी सागा; नाही तर आम्ही जातो;” असे म्हणून गजू उठून गेला.

थोड्या वेळ स्तब्धता होती.

नंतर केशव यमुनेला म्हणाला, “मी नेहमी नेहमी येतो म्हणून तुम्हाला वावगं नाही ना वाटत ?”

यमुना काहीच बोलली नाही.

“तुम्हाला वावगं वाटत असेल पण माझ्या मनात काही वाईट पाप नाही हो ! तस असतं तर त्या सापाने मला दंश केला असता आज ! पापाची फळं मिळाल्यावाचून राहात नाही कधी ! त्यातून तुम्ही म्हणत असाल तर नाही येणार बापडा !”

“मी कुठं म्हणते नका येऊं म्हणून !” कंपित स्वरात यमुना म्हणाली.

“मग ठीक आहे. माझ्या मनांत विचार आला, तुम्ही जरी मला रोकलं तरी मी येणारच. माझ्या मनात जर काही पाप नाही तर भीति कशाची आणि कोणाची ? मी स्वतः तुम्हाला पुनर्विवाह करायला सागत असतो, त्यात वाईट थोडंच आहे ! पूर्वापार चालत आलेली पद्धति आहे ही !”

यमुनेला सकाळच्या प्रसंगाची पुन्हा आठवण झाली. तिचं हृदय केशवबद्दल कृतज्ञतेनं भरून गेलं. केशव होता म्हणून केवढं अरिष्ट टळलं ! बरं तर बरं ! नाही तर प्राणाशीच गाठ होती ! आणि म्हणून केशवच्या वाचालपणावर ती स्तब्ध होती. नाहीतर तिने चागली काढली असती त्याची. केशवच्या बोलण्याकडे ऐकलं न ऐकलं करीत ती म्हणाली, “सकाळीं कोणत्या महत्वाच्या कामासाठी आला होतात तुम्ही ?”

“हो; त्यासाठीच आता आलो आहे पुन्हा ! आठवण आहे मला. कोणी खुशाल विसरो ती गोष्ट ! पण मी काही विसरलो नाही !”

“कोणती गोष्ट ?” तिने उत्सुकतेने विचारलें.

“कोणती गोष्ट ? अरे हो ! तीच ! तीच तर सागतों आहे ! मी एक दिवस सदरमधे गेलों होतो. तिथला ठाणेदार फार सज्जन मनुष्य आहे. काही विशेष गोष्ट असली म्हणजे बोलावणं पाठवितों. कधी कधी चहाही पाजतो. त्या दिवशी असाच फराळाचा आग्रह केला. गोड तर आपल्याला आवडत नाही. दोन चार पुऱ्या खाल्ल्या अन् निघालों कचेरीकडे तो वाटेत बाजारच्या चौरस्त्यावर मारोती भेटला”.

यमुना चपापली. मारोती म्हणजे तीच व्यक्ति की जिच्याबरोबर विनायक परगावीं गेला होता.

“मारोती ?” ती एकदम म्हणाली.

“होय ! तो नाही तर कोण ? आता तो बाबू झाला आहे. बाबू म्हणजे कोण ? कसा असतो ? ठाऊक आहे ? हात पाय वेताच्या छडीसारखे; तोड चोखलेल्या आंब्यासारखे ! अर्ध्या टागा उघड्या दिसतील असें धोतर, अन् बंद गळ्याचा गुडघ्यापर्यंत कोट. बाबू हो की साहेब हो ! कोणाच्या डोळ्यात खुशाल धूळ फेक बेथ्या ! पण मला नाही तो फसवूं शकणार ! मी दुरुनच ओळखलं त्याला. माझा दोस्त म्हणाला, ‘तो मारोती नव्हे’ मी पटकन मारोती म्हणून हाक मारली तो लागलीच आला माझ्याजवळ !”

“मग काही बोलणं झालं ?” यमुनेने अत्यंत आतुरतेने विचारले.

“हो ! नाही तर बोलावलेच कशाला असते ?” केशव म्हणाला; “म्हणत होता; ‘तिथलं हवापाणी मानवलं नाही म्हणून आलों परत’. बाबू लोक असेच असतात. फुंकीसरशी उडायला त्यांना वेळ लागत नाही ! अन् बुडायला सुद्धा खोल पाणी नको फार ! अन् त्यात आता तर काय मोठ्या शहरांत गेले !” असे म्हणत केशव खो खो हंसूं लागला.

यावेळीं त्याचे हंसणे यमुनेला मुळीच आवडले नाही. ती उत्कंठतेने म्हणाली, “ह्याच्या बाबतींत काही विचारपूस नाही केली ?”

“कुणाच्या ?—विनायकाच्या ? वेळच कुठे होता ? साडेदहा वाजले होते. कचेरी दहालाच उघडते.”

यमुना क्षुब्ध स्वरात म्हणाली, “तुम्हाला कशी येणार दुसऱ्याच्या मनाची कल्पना ! मी स्वतः जाऊन सर्व चौकशी करून येईन.”

“मला कोणाच्या मनाची कल्पना नसती तर त्या मारोतीला मी बोलावलेच कशाला असते ? हुं ! अन् विनायकाची कोणती गोष्ट लपून आहे तर त्याच्याजवळ चौकशी करूं मी ! तो जर अजून जिवंत असता तर मारोती बरोबर परत नसता का आला ? हा मारोती बदमाश आहे. त्याला आपल्याबरोबर नेलं आणि आपण परतला एकटाच. तुम्हाला हें सर्व टाऊक आहेच. स्वप्नात.....”

यमुना बसल्या बसल्या सारं ऐकत होती. ती एकदम उठली अन् संतापाने म्हणाली, “पुन्हा तेच तुम्हा सर्वांना वाटतं की, माझे सर्व लोक मरून जावेत म्हणजे मी चांगली तुमच्या तावडीत सापडेन. मला सारा डाव समजतो तुमचा ! मी काही इतकी खुळी नाही ? पण लक्षांत ठेवा हो ! असं वाईट चिंतल्याने काही कोणाचे वाईट होत नाही.”

मोठ्या संतापाने बागड्याचा खणखणाट करीत यमुना आंत निघून गेली. ती संतापाने लाल झाली होती.

केशव एकदम विरमला. थोड्या वेळाने तो माजघराच्या दाराजवळ बाऊन म्हणाला, “यमुनाबाई ! रागावलात तुम्ही ? पण खरं म्हणजे रागवावयाचे काही कारण नाही. मी माझ्या स्वतःचे कांहीच सांगितलं नाही. मारोतीने जे सांगितलं ते अभद्र आपल्या तोंडाने सांगवेना म्हणून तसं म्हटलं मी ! तरी तुम्ही म्हणता मला कोणाची काळजी नाही म्हणून ! प्रत्यक्ष मारोतीलाच मी तुमच्यासमोर उभा करतो—मग पटेल की नाही सारं ? बरं आहे ! जातो मी आता !”

आतून काहीच उत्तर आलं नाही.

केशव निघून गेला.

यमुना दसदसा रडत होती.

मारोतीला आपल्या पतिबरोबर यमुनेने पुष्कळ वेळा पाहिलं होतं. पण आज केशवबरोबर त्याला येताना पाहून ती त्याला ओळखू शकली नाही. काय त्याचे रूप ? काय तो पोशाख ? काय चालणं बोलणं ! सर्व अगदी पार बदलून गेलं होतं.

केशवने दारात येताच म्हटलं, “हं ! हे मारोतीरावजी आले आहेत !”

यमुनेची मारोतीशीं बोलायची खूप इच्छा होती; पण काय ऐकायला मिळणार आणि काय नाही या भीतीने ती बोलायला घाबरत होती उराशी बाळगलेल्या कोणत्या आशा आकाशाचा हा चक्काचूर करायला आला आहे कोणास टाऊक ?

चोहोकडे दृष्टि फेकीत मारोती म्हणाला, “वा केशव ! हात तर चागला मारलेला दिसतोय !” इतक्यात त्याला यमुना येताना दिसली. तिने डोक्यावरून पदर घेतला होता. मारोतीने मभावितपणाचा आव आणला आणि तो चूप झाला. यमुनेनं आपलं बोलणं ऐकलं की काय म्हणून नव्हे तर तिच्या त्या सौंदर्याचो त्याला कल्पना नव्हती म्हणून ! त्याची ती नजर केशवला लाजीरवाणी वाटली. पण सुदैवाने यमुनेची नजर खालीच असल्यामुळे त्याला थोडं हायस वाटलं ! यमुना येऊन बसल्यावर केशवने कामाची गोष्ट काढली अन् तो म्हणाला, “ह्या म्हणतात, मला कोणाचीच काळजी नाही. तुमच्याजवळ मी विनायकाची चौकशी केलीच नाही. आता तुम्ही समजच आलां आहांत तर सागा सारी हकीकत म्हणजे याचा विश्वास बसेल !”

“काही भूषणास्पद का गोष्ट आहे ?” असे म्हणून मारोती पचकन् कोपन्यात थुंकला.

केशवला चुपचाप बसलेला पाहून मारोती पुढे म्हणाला, “काय घुबडा-सारखं तोड घेऊन बसला आहात हो ! कोणाला घरीं बोलावलं तर त्याची अशी खातिर करता हो ? तुमच्या फायद्यासाठी इथपर्यंत मला तंगड्या तोडीत आणलं आणि आता असाच टरकावून देण्याचा बेत आहे वाटतं ?”

मारोती आपल्याच विनोदाला हसू लागला. केशव मोठ्या पेचात पडला. येथे तर पान तंबाखूची काहीच व्यवस्था नाही ! बरं ! यमुनेला तरी कस सागावं ? त्याने विचार केला की, एकदा विनायकाची हकीकत सांगितली की टरकावतो याला येथून.

आपली मात्रा लागू पडत नाही हे पाहून मारोती यमुनेला संबोधून म्हणाला,

“तुम्हाला काय सागूं वर्हनी ? विनायकाने एका अडाणी हमालाशी दोस्ती केली होती. त्याला एक तरुण मुलगी होती. बस ! विनायकाने शेण खालं ! थोड्या दिवसांनी तो हमाल आजारी पडला. खरा आजारी होता की दोग होतं कोण जागे ! विनायक त्या दोघाना त्याच्या गावीं पोहचवायला तयार झाला. त्याने स्वतःचे पैसे सुद्धा खर्च करण्याचे ठरविले. लोकात कुजबुज सुरू झाली. त्याच्या गावी गेल्यावर त्याला तेथील पोलिसानी हातकड्या घातल्या व त्याला तुरुंगात टाकलं. तुरुंग मोठा वाईट ! पुढे काय झालं हे मात्र काहीच समजलं नाही.”

हे सारं ऐकून यमुनेचा जीव गुदमरून गेला. त्याचं शेवटचं वाक्य सपायचे आधीच ती उठून गेली. तिचा म्लान व गंभीर झालेला चेहरा पाहून केशवला फार वाईट वाटलं. चिता मोठी वाईट ! चितेसारखा महान् रोग नाही. सारं रक्त पिळवटून मनुष्याला निस्तेज करते. केवढा मोठा शत्रु आहे.

ती आत गेल्यावर केशव मारोतीला म्हणाला, “किती गावंढळ रे तूं ! थोडं संभाळून तर बोलावं की नाही माणसानं !”

“हाच तर माझा दोष आहे !” दात विचकून मारोती म्हणाला. “आपल्याला नाही बाबा खोटं नाटं, बनवा-बनवी करून, काहीच्या काही सांगता येत ? जे आत ते बाहेर ! अन् काहो ? ही बाई तरी काय दोगी आहे ! काय दुःखाचा आव आणला ! मी चागलं ओळखतो तिला ! नाटक-तमाशात काम करायचं होतं म्हणावं ! माझ्या डोळ्यात नाही धूळ फेकूं शकणार ! आतापर्यंत काय केलं असेल कोण जाणे ! आव तर पहा केवढा आणला आहे ! हात जोडले बाबा या दोगी बायांच्या पुढे !” त्याची वाचालता ऐकून केशवला राग आला. तो म्हणाला, “काय बकतो आहेस तूं मारोती ? घरंदाज बाईबद्दल असे उद्गार ! शहरात जाऊन तूं हे नवे दंग शिकला असशील याची कल्पना नव्हती मला ! पुन्हा ‘ब्र’ तर काढ म्हणजे हा माझा सोटा आहे तुझी वृत्तीशी उपटून पाडण्याकरिता !”

मारोती जरा घाबरला ! दात वेगाडून तो म्हणाला, “काहो राव ? सहज गंमत केली तर त्यात एवढं रागवायला काय झालं !”

केशव रागाने म्हणाला, “ही बनवा-बनवी दुसऱ्याजवळ करा मारोती-राव ! इथं डाळ नाही शिजायची तुमची ! हं ! सभाळून बोलावं माणसानं !”

मारोतीला वाटलं आपला खडा काही लागत नाही इथे । केशवने अगोदरच बाण मारून विजय मिळविला आहे. या ठिकाणीं आपण जर आलों नसतों तर बरं झालं असतं !

केशवच्या डोळ्यातून अश्रू वाहू लागले. यमुनेची दशा त्याला पाह-वली नाही. तो मनात म्हणाला, कशाला मी या हिरवटाला इथे आणून यमुनेच्या मनाला डागण्या दिल्या ! विनायक या जगात नाही हे जरी आपणास पूर्ण पटत असलं तरी आता यमुनेला सागावं की, मारोती जे म्हणाला ते साफ खोटं आहे ! मीच त्याला ‘अस असं, साग’ म्हणून पढवून आणलं होतं. परन्तु केशव हे काहीच सागं शकला नाही. व्यथित अंतःकरणाने त्याने घराची वाट धरली.

गजूला आपल्या आईत खूप फरक दिसला ! त्याला वाटलं, आज ती अशी चूप का ? तो तिच्या जवळ गेला तर तिने शिडकारून दिलं त्याला. शेजारच्या काही स्त्रिया बसायला आल्या होत्या तर त्यांच्याशी पण “आज डोकं दुखतंय” म्हणून पडून राहिली. त्या परत गेल्या काही कुजबुजत ! त्याला कळेनाच काय भानगड आहे ही ! मुलांच्या कडूनच गजूला बातमी कळली. तिथं साऱ्या बातम्या कशा वाऱ्यासारख्या पसरतात ! “यमुनेकडे शहरातून कोणी एक मनुष्य आला होता आणि त्याने विनायक मेल्याची दुःखद बातमी दिली !”

गजूने आपल्या आठवणीत वडीलाना पाहिलं होतं कुठं ? तरी-पण त्याला फार वाईट वाटलं ! त्याला वाटलं, आपण खूप जोरजोरानं आक्रोश करून रडावं. पण आईला काय वाटेल ? आई तर मुळीच रडली नाही. उलट अगदी चुपचाप निजून राहिली आहे ती. वास्तविक अस कांही झालं का खूप मोठमोठ्याने रडतात बायका ! आई जर रडली नाही तर लोक काय म्हणतील ? तो आईजवळ गेला अन् म्हणाला, “आई ! बाबाना.....”

इतक्यात यमुना त्याच्यावर खेकसली आणि म्हणाली, “आपलं काम कर जा. नुसत्या चौकशा करूं नाही मुलानी ! भलत्या गोष्टीकडे लक्ष कशाला देतो आहेस ?”

तिला काय कल्पना की गजूने आपल्या बाबांच्या मृत्यूची बातमी ऐकली आहे म्हणून !

गजूला वाटलं, आईचं डोकं तर नाही फिरलं ! कालपासून कशी विचित्र वागते आहे ती ! आज सकाळीं गजूने ताटात पोळी-भाजी तशीच टाकून दिली होती तरी ती त्याला काहीच बोलली नव्हती ! एरवी पानात एक तुकडा टाकला तरी किती रागावयाची ती ! दुपारीं पाणी घेता घेता तांब्या माटात पडला आणि माठ फुटला तरी सुद्धा ती काहीही बोलली नाही. नुसती पाहातच राहिली ती ! बाबा देवाघरीं गेल्याची बातमी ऐकून आई वेडी होणे साहजिकच आहे. अशा अनेक विचारानी व्यग्र झालेला गजूसायंकाळी मैदानावर मित्राच्या घोळक्यांत शिरला.

त्याला पाहताच एक मित्र मधेच ओरडला, “ए, इकडे येऊं नकोस ! आम्हाला शिवूं नकोस. नाही तर आम्हाला आघोळ करावी लागेल.”

गजू रागाने म्हणाला, “मी इथे सडकेवर उभा आहे ! सडक काही तुझ्या बापाची नाही ! माझा हक्क आहे येथे उभं राहण्याचा !”

नारायण त्याचा जवळचा मित्र होता. मित्रत्वाच्या अधिकाराने तो म्हणाला, “तुझी आई अशी कशी रे !”

“का ? तिनं काय केलं कुणाचं ?” गजूरागाने उत्तरला.

“तुझे बाबा वारल्याचे कळले तरी रडली नाही ती हंबरडा फोडून ! माझे बाबा वारले ना, तेव्हा माझी आई तीन दिवस सारखी रडत होती, ती जेवली नाही अन् तिनं आघोळ केली नाही. दोन दिवस आधी तिनं छान रंगीत बागड्या भरल्या होत्या. दुःखात तिने त्या कडाकड फोडून टाकल्या होत्या.”

गजू विचार करूं लागला. नारायण खरं सागत असावा. त्याने एकदा खूपसे रंगीत काचाचे तुकडे त्याच्या घराजवळ पाहिले होते. तो ते काचापाणी खेळायला उचलणार तोच त्याला कोणीतरी हटकलं होत. त्याला स्तब्ध पाहून नारायणने मोठेपणाचा आव आणीत सल्ला

दिला. “हैं बघ गजू! तूं तुझ्या आईला सुतक पाळायला साग ! त्यानी फार चूक केली आहे.”

गजूला राग आला त्याचा. “आईला वाईट म्हणतोस ना !?” असे म्हणून गजूने कोणताही विचार न करता त्याच्या गालात एक थप्पड मारली आणि त्याने सरळ घरची वाट धरली.

घरी येऊन गजूकोपऱ्यात मुसमुगून रडू लागला. थोड्या वेळाने तो मोठमोठ्याने रडू लागला. तिरसट स्वरात यमुनेने विचारलं, “गजू! काय झालंय रडायला !?”

आतापर्यंत दाबलेल्या क्रोधाग्नीचा स्फोट झाला, आणि आ वासून हुंदके देऊन तो ओक्साब्रोक्सी रडू लागला. त्याला काहीतरी सागायचे होते पण ‘बाबा, बाबा’ या शब्दाशिवाय काहीच त्याच्या तोंडावाटे पडेना !

यमुना पुन्हा संतापाने खेकसली व म्हणाली “म्मी काय करूं ? नशीब तुझं !” आणि पडवीत चालती झाली. तिच्या स्वरातील कठोरपणा थोडा कमी झाला होता.

काही वेळाने केशव आला. गजू अजून तिथेच बसला होता. त्याचं रडणं जरी थांबलं होतं तरी चेहरा लाल झालेला आणि डोळे मुजलेले दिसत होतेच.

वेशवने कुरवाळीत म्हटले, “का ! रडलास बेटा ! तूं कशाला लाऊन घेतोस इतकं मनाला ! अजून तुझं पोर वय आहे ! खावं, प्यावं, खेळावं..... ”

गजू म्हणाला, “त्या राजूची आई फार वाईट वाईट बोलत होती. माझे दोस्त म्हणतात, तूं आम्हाला शिवूं नकोस ! तुझे वडील वारले आहेत. तुझ्या आईने सुतक पाळायला हवं !”

केशव मध्येच म्हणाला, “हट रे वेड्या ! काहीतरीच !”

गजू म्हणाला, “बाबा दूर देशात मरण पावले. त्यांना किती त्रास झाला असेल ! त्याच्याजवळ कोणी नव्हतं ! त्याचा जीवाला काय वाटलं असेल !” त्याचे डोळे पुन्हा पाण्याने डबडबून आले.

केशवला विनायकाच्या मृत्युची बातमी ऐकून कांही विशेष वाईट वाटलं नाही, पण गजूच्या अश्रूंनी मात्र त्याचं मन द्रवलं. या लहान बालकाचं छोटसं मन किती अंतर पार करून आपल्या बापाकडे धावत गेलं ! किती झालं तरी जन्मदाता बापच तो ! तो पटकन भानावर आला नि म्हणाला, “कोण म्हणतं रे तुझे बाबा देवाकडे गेले म्हणून ? तुझ्या आईने तुला सांगितलं ?”

नकारार्थी मान हलवीत गजू म्हणाला, “तिला विचारायला गेलो तर ती माझ्याच अंगावर खेसकली.”

“मग तूं उगाच कां रडतोस ? तुझे बाबा जिवंत आहेत. त्या दिवशीं तूं नव्हता कां सागत की तुझी आई म्हणत होती, ते लौकरच येणार आहेत म्हणून ! हो ना ? मग तूं उगाच काळजी कशाला करतोस ?” केशव त्याला धीर देण्याच्या दृष्टीने म्हणाला.

“एक मनुष्य आला होता. त्यानेच तर ही वाईट बातमी सांगितली ! तो खोटं कसा सांगेल ?” गजू म्हणाला.

मारोतीला दोन चार शिब्या हासडत केशवने गजूला पटवून दिलं की मारोतीने आणलेली बातमी साफ खोटी होती. गजूला प्रसन्न करण्याकरिता स्वतःच्या मनाला धोका देण्यात देखील केशवला समाधान वाटले.

गजूला बाबांच्या मृत्युची बातमी खोटी आहे या पेक्षाही अधिक आनंद झाला आईची बदनामी खोटी आहे याबद्दल ! त्याला वाटे आपल्या आईसारखी कोणाचीच आई असणं शक्य नाही. बाबांचा जेव्हा खराखुरा मृत्यू होईल तेव्हा ती इतकी रडेल की नारायणाची आई काय रडली असेल !

“ही बातमी खोटी आहे ना ! मी आईला जाऊन सागतो”, गजू प्रसन्न मुद्रेने उठला.

केशव कितीतरी दिवस झाले यमुनेला भेटला नव्हता. ती मुद्दामच त्याचेशीं बोलायचं टाळीत आहे हें तो ओळखून होता. तरी देखील तो बाहेरच्या बाहेर येऊन गजूसी बोलून चालला जाई.

आज दोघाची बैठक बाहेर निबाच्या झाडाखाली बसली होती. सध्याकाळ झाली होती पण अजून काळोख पसरला नव्हता. गजूम्हाणाला, “काका, अजून गोष्ट सागायची वेळ झाली नाही का हो ? तुम्ही म्हणत होता ना की दिवसा गोष्ट सांगितली की मनुष्य रस्ता विसरतो. कलकत्याचा रस्ता जर कोणी विसरलं तर काय आफत होईल ?”

केशवने विचारले, “कलकत्याचाच कां रे ?”

कलकत्याशीं आपला काय संबंध आहे हें तो कोणाला सांगू इच्छित नव्हता. आईचं उदास मन अन् खिन्न चेहरा पाहिला की त्याला वाटे आपण सरळ कलकत्याची वाट धरावी. मात्र त्याचेजवळ पैसे नसल्यामुळे तो जाऊं शकत नव्हता. आईचा अजून विश्वास बसत नाही, बाबा जिवंत आहे म्हणून ! तसं नसतं तर ती सदैव दुःखी कशाला राहिली असती ? आपल्याशीं तर ती या विषयावर काहीच बोलत नाही. बोलेल तर तिला पटवून देऊं. म्हणून कसही करून आपण कलकत्याला जाय-चंच अन् बाबाचा शोध लावल्यावाचून परतायचं नाही !

इतक्यात त्याच्या मनांत आलं आपली ही योजना ऐकून सारे हंसतील. तेव्हा गुपचूप राहिलेलं बरं ! एकदम विषय बदलून तो म्हणाला, “काका, तो पहा एक तारा ! एक तारा राजा पाही !”—

केशव म्हणाला, “तूं आता राजा होणार गज्जू !”

“आई मला नेहमीच गजूराना म्हणते ! पण मी खरा राजा थोडाच होऊ शकतो ! पहा काका, किती तारे आहे आकाशात ! मुलं म्हणतात, तारे म्हणजे चंद्राच्या गायी ! रात्री साऱ्या एकत्र येतात चरायला !” गजूचे मन कविकल्पनेच्या ओघात विहार करू लागले. “अहा किती छान आहेत या ! मला जर याचा गुराखी केलं तर याना राखत राखत मी कलकत्यापर्यंत जाऊ शकतो.”

केशव म्हणाला, “गजू ! ही छान युक्ति शोधून काढलीस तू !”

गजू निःसकोचपणे म्हणाला, “काका, माझी इच्छा कलकत्ता शहर पाहण्याची आहे ! मी एकटा सुद्धा जाऊ शकतो ! त्यात काय मोठंस ! वाटेत मोटमोठ्या नद्या, पर्वत लागतील ! मी आपला एका हातात काटी अन् दुसऱ्या हातात खाण्याचा डब्बा घेईन ! थकणार नाही की भागणार नाही ! मला कोणाची भीति नाही !”

केशवने टाळ्या वाजवीत म्हटलं, “गजू, तू मोठा धाडशी मुलगा दिसतोस बुवा ! आम्ही पण येऊं तुझ्याबरोबर !”

गजुला आठवलं, आईने पण एकदा अशीच इच्छा प्रकट केली होती. आपल्या इच्छेचे सारेच वाटेकरी होऊं इच्छितात तर ! आईला तर त्याने, कलकत्याला बायका जात नसतात म्हणून थाप मारली होती. आता या काकाना कस बनवायचं येऊं नका म्हणून ! काही विचार करून गजू म्हणाला, “मी रस्ता विसरेन असं वाटतं तुम्हाला काका ? म्हणून तुम्ही येणार माझ्याबरोबर ? मी मुळीच विसरणार नाही रस्ता ! नकाशांत अगदी छान रस्ता दाखविला आहे !”

केशवने त्याची गोष्ट एकदम पटली म्हणून त्याला सांगितले. तो म्हणाला, “हो बाबा ! तू शिकलेला, मी अशिक्षित, मी काय मार्ग दाखविणार तुला ?”

“काका, मला तुमचा मंत्र-बिंत्र द्या शिकवून ! कधी बाबांना साप वगैरे चावला तर.....!”

“हरं हरं ! अस नाही बोलूं ! तुझी आई ऐकेल तर तिला फार वाईट वाटेल !” केशवने इशारा दिला.

“अं हं ! मी तिच्या समोर मुळी नाहीच बोलणार ! तिला फार वाईट वाटतं ! बाबांच्या बद्दल ती चकार शब्द सुद्धा बोलत नाही. अन् मी काही बोलायला गेलो की मला देते झिडकारून ! कधी कधी मला बाबांचा पण फार राग येतो. ते आईला का टाकून गेले ? आता तर आई पण त्याच्यावर रागावली आहे !”

“तुला कसं कळलं ?” केशवने विचारले.

“मला ठाऊक नाही वाटतं ? तुम्ही त्या दिवशीं त्या माणसाला नव्हतं का आणलं ? तो म्हणत होता बाबा वारले म्हणून ! तुम्ही आईला जर समजावलं नसतं तर तिला वेडच लागलं असतं !” गजू मोठ्या अभिमानाने म्हणाला.

“पण तुझी आई तर नेहमीच माझ्यावर रागावते ?” केशवने मुद्दाम विचारले.

“नाही हो ! तिला तर तुम्ही फार आवडता ! ती तुमची फार तारीफ करीत होती.” गजू ने शंका निरसन करीत सांगितले. केशवचा चेहरा एकदम खुलला. मोठ्या उत्सुकतेने त्याने विचारले, “काय म्हणत होती ?”

आता मात्र गजूला प्रश्न पडला. आई काय म्हणाली ते त्याला मुळीच आठवेना ! थोडे आठवल्यासारखे करून तो म्हणाला, “तीच सापाची गोष्ट. तुम्ही किती हुशारीने साप पकडला त्या दिवशीं !”

पण याने केशवचें समाधान झाले नाही. ज्या उत्साहाने त्याने कान टवकारले होते तो उत्साह निमिषात पार मावळला. या प्रश्नांसे-मुळे केशवला विशेष आनंद झाला नाही.

गजूने पुन्हा एकदम विचारले, “काका, तुम्ही राजा होणार आहांत !”

“राजा ? तें कसं काय बुवा ?” केशवने विचारले.

“हो ! राजाच ! लखूची आई माझ्या आईला म्हणत होती की आजकाल केशव तुमचे मंत्री आहेत; ते राजा केव्हा होणार ?” मी त्यावेळीं बाहेर जात असतांना हें सारं ऐकलं ! त्यावर आई म्हणाली होती, ते राजा होतील नाही तर बादशाह ! तुम्हाला कशाला दुसऱ्याची उठाटेव ! असं म्हणून आई झणकान्याने घरात निघून गेली होती.” गजून सर्व कांही सांगितलं.

केशवने दोन्ही हात वर करून आळस देत म्हटले, “मला तुझ्या आईशीं मोतीराम पाटलाच्या बाबतींत कांही बोलायचं आहे ! ती शेतातून परत केव्हा येईल कोण जाणे !”

का कोणास टाऊक ! पण केशवकडे पाहून गजूल वाटलं की आपण जी गोष्ट आता सांगितली ती सागायला नको होती ! याचे कारण मात्र त्याला सांगता येईना !

मोतीराम पाटलाने चारशे रुपयापेशा जास्त रुपये आपल्या नांवें लिहिले आहेत हैं ऐकून यमुनेला आश्चर्य वाटलं. ती म्हणाली, “इतके पैसे निघणे शक्यच नाही ! मी दरवर्षी व्याज चुकते करीत आलों आहे.”

“पावती घेत होता का ?—“केशवने विचारले.

“हो” तिने उत्तर दिले.

“कोणाला दाखवीत होता का बरोबर आहे की नाही म्हणून ?”

यावर यमुना स्तब्ध राहिली. कोणाकडून पावती मागायची म्हणजे त्यावर अविश्वास दाखविण्यासारखेच नाही का होत ? पावती घेऊन दुसऱ्याकडून वाचून घेणे म्हणजे आणखीनच सकट. तो प्रसंग तिला अजून चांगला स्मरत होता. तिचा किती अपमान झाला होता ! त्या दिवशीं ती स्वतः मोतीराम पाटलाकडे पैसे द्यायला गेली होती. पावती मित्रताच तिने येता येता एका ओळखोच्या इसमाला वाचायला दिली !

इतक्यात मोतीराम पाटील तिकडून चालले होते. त्यांच्या नजरे-खालून तें चुकलें नाही. ते मोठ्या उपहासाने म्हणाले, “हं ! नीट वाचा ! कुठं खोटी पावती तर नाही लिहून दिली ! हैं कलियुग आहे. सावकार बेईमान असतात बरं ! गरजेच्या वेळीं लोकांना उपाशी मर-ताना पाहून वाचवतो आम्हीच ! आणि त्याचे फळ काय ते हैं ! अहो ! तुम्ही असे चुपचाप कां ?” तो मनुष्य पावती परत करीत होता तोंच पाटलाने त्याचेकडून मोठ्याने वाचून घेतली ! अन् त्याचें वाचून झाल्यावर, तेथे इतर होते नव्हते त्या सर्वांकडून ती वाचून घेतली.

रस्त्याने एक इसम चालला होता. त्याला पण हाक मारून बोलावलं आणि वाचायला सांगितले. मेल्याहून मेल्यासारखं झालं होते आपल्याला. त्यामुळे यमुना स्तब्ध होती.

यमुनेला स्तब्ध पाहून केशव म्हणाला, “आपण जोपर्यंत पावती वाचून घेत नाही, तोपर्यंत तिची सत्यता आपल्याला पटू शकत नाही. बायका असाच तर मूर्खपणा करतात आणि मग पुरुषांच्या फंदात सापडतात. आणि धूर्त पुरुष त्याचं वाटोळं करतात. माझ्याशीं तर कोणी चलाखी करा म्हणावं, जेलाची हवा दाखवीन एकेकाला !”

यमुना जरा त्रासिक स्वरात म्हणाली, “पाटील कशाला कोणाला उगाच खोऱ्या पावत्या देतील ! तुम्ही का उगाच त्याच्याबद्दल गैरसमज करून घेता ?”

केशव कृत्रिम विस्मयाने म्हणाला, “नाही ! नाही ! असे बोललो तर पाप लागेल मला ! पाटील मोठे साधु-पुरुष आहेत !”

यमुना संकटमय परिस्थितीत होती. चोहोबाजूच्या अविश्वाऱ्या जलांत तिचं धैर्याचं बेट फार लहान होतं. त्यावरच ती मोठ्या अभिमानाने उभी होती. तिथे ती चिरकाल टिकेल हें सांगणं कठिण होतं.

यमुनेचे मौन केशवला असह्य झाले. त्याला वाटले की आपण काय म्हटले ते यमुनेला समजले नाही. तिने मोतीराम पाटलाला खरोखरीच एक साधु पुरुष मानला आहे. तो एकदम म्हणाला, “मग उठा ! अन् पेटीनून तोडा द्या आणून ! पाटील खोटं लिहिणार नाही ना ! त्यांना त्यांची रकम दिलीच पाहिजे आपण !”

यमुना म्हणाली, “घरांत कुठं काय आहे अन् काय नाही हें तुम्हींच ध्या ना हुडकून !”

केशव सभावितपणाचा आव आणून म्हणाला, “हें पहा ! तुम्ही सत्ययुगांतल्या आहांत ! पण हा काल सत्ययुगाचा नाही. कलियुगासाठी कलियुगासारखेचं झालं पाहिजे. तुम्ही जास्त विश्वासाने जर काम घेतलं तर जग तुम्हाला फसवेल.”

यमुना कटोर स्वरात म्हणाली, “अस माझ्याजवळ काय आहे की, जग मला फसवेल ! माझ्याजवळ पैमे असते तर मी पाटलाचे देणं नसतं दिलं का ?”

“मग पाटलाने जितका हिशेब केला आहे तितकं देणं तुम्हाला मान्य आहे ?” केशव म्हणाला.

“नाही !” यमुनेने निश्चयपूर्वक उत्तर दिले.

“मग तुम्ही काय करणार ? आताच तर तुम्ही पाटलाचे चारशे पाचशे रुपये देण्याची तयारी दाखविली होती ना ! आणि त्याची हीच तर इच्छा आहे ना ! मी समजलों ! तुम्ही अवश्य फसाल ! मग मी तुम्हाला वाचवूं शकणार नाही ! मीच काय, पण कोणी वकील बॅरिस्टर पण कसा वाचवणार तुम्हाला ! मी सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही जर अजूनही वागलात तर काम सुधारूं शकेल !” केशव समजावण्याच्या दृष्टीने म्हणाला.

“तुम्ही सांगाल तस मी करणार नाही तर काय करीन. पाटील मला लुबाडू पाहात आहेत, पण ईश्वर माझा वाली आहे.”

“ईश्वर वाली सर्वांचाच नसतो यमुनाबाई ! आधी थोरामोठ्यांचा आणि मग उरला मुरला गरिबांचा ! बरं, ते जाऊं द्या ! पण एक गोष्ट लक्षात ठेवा ! पाटलाकडचा मनुष्य पैसे मागायला आला तर त्याला स्पष्ट सांगा की, “मला पैसे द्यायचे नाहीत; हवं तर कोर्टात फिर्याद करा !”

“नाही, अस मी सांगणार नाही.” यमुना निश्चयाने म्हणाली.

“नाही सांगणार तर नका सागू ! तुम्ही अन् तुमचं भाग्य ! माझं काय अडलंय कोणाच्या भानगडीत पडायला !” केशव स्तब्ध झाला.

“तुमची मर्जी. तुम्ही मला मदत करण्याचे किवा माझी काळजी वाहण्याचें सोडून द्या. प्रत्यक्ष घरचीच माणस सोडून गेली, मग तुमचं काय ?” यमुना म्हणाली.

“मी काय करणार ? खरं म्हणजे मी पाटलाला चांगला इंगा दाखविला असता; पण तुम्ही ऐकाल तर ना ! मी असच करणार नाही;

तसच करणार नाही; अस करून कस चालेल ? पाटलाची इच्छा आहे तुमचं शेत आणि विहीर हडप करायची. गावातील चागल्यापैकी जमीन आहे ती ! ” केशव म्हणाला.

“पाहू कशी घेतो माझी जमीन ! मी प्राण देईन पण माझी जमीन देणार नाही ! यमुना निश्चयाने उद्गारली.

“तुम्ही नाही म्हणून कस चालणार आहे यमुनाबाई ! सरकारचे पोलीस येतील आणि घेऊन जातील. तुम्ही माझा सल्ला मानीत नाही. मग मागावून पश्चात्ताप करायची पाळी येईल. पाटलाचे इतके पैसे देणे तुम्हाला कबूल आहे ?”

यमुनेने मानेनेच नकार दिला.

“झालं तर मग ! कळवून द्या तसं त्याला !”

“मी नवा कागद लिहून देईन.” यमुना म्हणाली.

“काय ? नवा कागद लिहून द्याल ? कागद लिहून देण्याचा परिणाम टाऊक आहे काय होईल ? गजुला मरेपर्यंत कर्जात डांबवाल. त्याच्या गळ्याचा फास नेहमी पाटलाच्या हातीं राहील. तो बिचारा दुसऱ्यांच्या शेतात ‘मर मर’ खपेल अन् त्याचं स्वतःचं शेत राहील मोतीराम पाटलांच्या ताब्यात ! या सावकार लोकांना सगळ्या कला अवगत असतात. त्यांना वटणीवर आणायची कला माझ्याजवळ आहे ! सावकार कितीही दुष्ट असो, त्याचं माझ्यासमोर कांहीहि चालायचं नाही.”

यमुना खूप घाबरून गेली. डोळे पाण्याने डबडबले. ती काकुळत्या स्वरांत म्हणाली, “मी आता काय करूं ! तुम्ही सांगांना काय करावं ते !”

“मी तेच तर सागतों आहे. चुकून कागद लिहू नका ! त्याला म्हणावं खुशाल फिर्याद कर !”

केशव तिला पुन्हा पुन्हा हेंच पटवीत होता. मोकाट सुटलेल्या गाईप्रमाणे तो तिला कांही वेळ आपल्या बरोबर नेत असे. पण मधेच

ती एकदम विचकत असे. त्याचप्रमाणे यमुना एकदम म्हणाली, “मी असं करणार नाही.”

केशव कपाळाला हात लावून म्हणाला, “कर्म माझं ! किती समजावलं मी तुम्हाला ! पुन्हा तुमचं तेच ! कागद लिहून घ्याल तर जमीन नेहमीसाठी गेली म्हणून समजा !”

यमुना म्हणाली, “मी कशाला कागद बिगड लिहिण्याच्या भानगडीत पडूं !”

केशव शातपणाने म्हणाला, “असं, थोडे समजूतदारपणानं घ्या. पाटलाला म्हणावं फिर्याद तर कर. मी कोर्टात असे उलटे सुलटे प्रश्न विचारीन की बाप आठवेल त्याला ! आपल्या इथला मुन्सब फार चागला आहे ! तो गोरगरिबांचा आणि शेतकऱ्यांचा कनवाळू आहे ! त्यांना मी सारी हकीकत सांगितल्यावर ते तुमची वाहवा करतील ! फार सज्जन आहेत ते ! तसेच धार्मिक पण आहेत. रोज पोथी, पुजा, दानधर्म चालतो त्याच्या घरी ! ते मला चागले ओळखतात. त एक दिवस कचेरीत म्हणाले होते, ‘केशव, तुम्हाला मंत्रविद्या येते म्हणे ?’ मी म्हटलं, ‘हो साहेब ! येते आपली थोडीशी !’ त्याला आनंद झालेला दिसला. यमुनावाई तुम्ही बेफिकिर राहा ! मी सारं ठीक करतो. आपल्या कडून पाटलाला एक कवडी सुद्धा जास्त मिळणार नाही !”

यमुना उठून उभी राहिली. केशव पण उठला आणि म्हणाला, “ठीक आहे ! पुन्हा येईन तेव्हा बोलूं याबद्दल !”

यमुना शेतावर जायला निघाली होती ! ती आतल्या दाराला कडी घालीत होती तोच गज् आला अन् तिच्या कमरेला विळखा घालीत म्हणाला, “कुठे जातेस आई ? शेतांत ना ?”

यमुना प्रेमाने म्हणाली, “सोड गजा; उशीर होईल मला.”

“अहा ! अम मोठं दूर जायचं आहे की नाही की उशीर होईल ! दूर तर मी जाणार आहे ! मग तिथून तुला पत्र लिहीन. तुला तर वाचतां पण येणार नाही काय लिहिलंय ते !”

“पुरे बाबा तुझी बडबड. सोड बाबा मला जाऊं दे.”

“मला एक आणा दे, मग जाऊं देईन.”

“एक आणा कशाला रे !” तिन आश्चर्यचकित होऊन विचारले.

“बन्द्दरवाला आला आहे आई ! दोन पैसे माकडाच्या खेळासाठी अन् दोन पैसे अस्वलाच्या खेळासाठी ! थाव मी आत्ता बोलावतो त्याला ! फार छान आहे. तुला पण आवडेल तो खेळ ! रामूने दोन आणे दिले होते, पण मी एक आण्यांतच ठरवीन.”

“खेळासाठी मजजवळ पैसे नाहीत” असे म्हणत यमुना चालू लागली.

तिच्या लुगड्याचा पदर पकडीत तो तिच्या मागोमाग गेला. “आई देना ! फार छान खेळ आहे ! तूं पाहशील तर हसून हसून पोट दुखेल तुझं. एक बंदर लाल टोपी घालून, हातात काठी घेऊन, आपल्या बायकोला आणायला जातो. बायको रूसून बसते. तिला यायचं नसतं.

बंदर तिला काठीने धमकावतो व फरफटत घेऊन जातो. आई खूप मजाच मजा आहे तू चल ना ? पैसे देऊन खेळ केला की, माझी व त्या बंदर-वाल्याची दोस्ती होईल. तो निरनिराळ्या गावीं भटकतो.”

गजू नेहमी कुठेतरी जाण्याचा विचार करीत असतो. आता पण कुठे तरी जाण्याची गोष्ट त्याने काढलीच. हे पाहून यमुना जरा चिताग्रस्त झाली. ती रागाने म्हणाली, “खबरदार, त्या डोंबाऱ्याशीं दोस्ती केली तर ! ती माणसं वाईट असतात. तू एकदा पाहिला आहेस ना खेळ ? पुन्हा पाहण्याची गरज नाही.”

“रामूने सुद्धा तर पाहिला होता !”

“तो मोठ्याचा मुलगा आहे ! प्रत्येक गोष्टींत तू त्याची बरोबरी करू नही शकत !” असे बोलून यमुना निघून गेली.

रडकं तोड करून गजू तेथेच उभा राहिला. रामू मोठ्याचा मुलगा आहे म्हणे. पण त्याच्यात मोठेपणाचे काय गुण आहेत हे मात्र गजूला समजेना. अभ्यासात, खेळात, इतर सर्व बाबतींत आपण त्याच्याहून श्रेष्ठ आहोत हे गजू जाणून होता. त्याने दोन आणे देऊन त्या माकडाचा खेळ करविला तर मी एक आणा देऊन करू शकतो. पण आई नेहमी रामूचीच बाजू का घेते ? तो हिरमुसला झाला. पलिकडच्या गल्लीतून बंदरवाल्याच्या डमरूचा डम् डम् आवाज ऐकू येत होता. त्यामुळे तो जास्त बेचैन झाला. त्याने मनाशीं निश्चय केला की आज सायंकाळीं जेवायचं नाही. आईला सांगेन; तुला रामू आवडतो ना ! त्यालाच जेऊं घाल; मी नाही जेवणार ! एकदा त्याच्या मनात आलं की, बंदरवाल्या-बरोबरच निघून जावं; मग आई करेल काळजी. पण आईने त्या डोंबाऱ्याची सगत नको म्हणून सांगितलं होतं ! त्याच्या आज्ञाधारी मनात त्यांच्या बरोबर निघून जायची कल्पना जास्त वेळ टिकू शकली नाही.

चार पाच दिवसानंतर गजू शाळेतून दुपारीं धावत धावत आला आणि थेट स्वयंपाकघरात गेला. यमुना चुलीजवळ आपल्या कामात व्यग्र होती. ती म्हणाली, “अरे, गजा, हात पाय धुवून ये ना !”

गजून एक आनंदाची बातमी आणली होती. ती सांगण्यासाठी तो अधीर झाला होता. तो धापा टाकीत म्हणाला, “माझे रुपये सापडले.”

“यमुनेने उत्सुकतेने विचारले. “मिळाले ? कुठे मिळाले ?”

“अजून मला मिळाले नाहीत. रामूने चोरले होते.”

आईचा सारा उत्साह मावळला होता, ही गोष्ट गजून्या नजरेतून चुकली नाही. तो म्हणाला, “घाबरू नकोस आई ! मास्तर म्हणाले, रुपये मिळतील.”

यमुनेने ऐकलं न ऐकलं करीत म्हटलं, “लौकर आंघोळ कर अन् जेवायला ये. बरं, थांब ! हात धुवून मीच तुला चांगली आंघोळ घालून देते.”

आईच्या निरुत्साहाचे कारण त्याला कळेना. मी इतक्या हुषारीने पैशाचा पत्ता लाविला अन् आईला त्याचं काहीच नाही. सारखा बाबाचा विचार करून करून तिचा स्वभाव कसा विचित्र झाला आहे. तो पुन्हा म्हणाला, “मास्तरांनी आज रामूची खूप काढली. ते म्हणाले, ‘रुपये घरून आणून दे नाहीतर शाळेतून नाव काढण्यांत येईल’ !”

यमुना म्हणाली, “अहं ! त्याने नाही चोरले रुपये. स्वतः आपली वस्तु नीट सांभाळावयाची नाही अन् दुसऱ्यावर चोरीचा आळ ध्यायचा ! मास्तराना साग की त्याला शिक्षा करू नका.” तो जागच्या जागी उभा आहे हें पाहून ती पुढे म्हणाली, “उभा काय आहे ? काढ कपडे, मी लौकर आंघोळ घालून देते तुला !”

गजून आत्ता समजलं की रामू मोठ्याचा मुलगा आहे म्हणून आईच्या दृष्टीने तो चोरी करणार नाही. रुपये मिळाल्याचा त्याला इतका आनंद झाला नसता जितका रामूची करामत आईला कळेल अन् तो कसा आहे याची साक्ष जर तिला पटली असती तर त्या गोष्टीचा !

मास्तरांचा सुद्धा या गोष्टीवर पूर्ण विश्वास बसलेला आहे आणि आई म्हणते की रामूने चोरी केली नाही. तो सतापाने ओरडला, “रामूने पैसे चोरले नाहीत तर काय मी चोरले तुझे रुपये ?”

“तू कशाला चोरशील माझे रुपये ?” त्याला प्रेमाने कुरवाळीत यमुना म्हणाली, पण लागलीच राकट कठोरता तिच्या चेहऱ्यावर प्रतीत झाली अन् ती म्हणाली, “ज्या दिवशीं तूं चोरी करतोस असं मला दिसेल, त्या दिवशीं मी समजेन की तूं माझा मुलगा नाहीस !”

गजू चूपचाप आईच्या तोडाकडे पाहात राहिला. आईचे हे सत्य पण कठोर उद्गार त्याला फार आवडले. त्यांत रामूबद्दल घृणा होती म्हणून म्हणा किंवा त्यावरून आईचा आपल्याबद्दल अभिमान प्रगट होत होता म्हणून म्हणा !

तो म्हणाला, “मग आई ! तूं चोराची बाजू का घेतेस ? मी आपले रुपये घेतल्यावाचून राहणार नाही.”

यमुना म्हणाली, “तूं असंच समज की तुझे रुपये हरवले म्हणून. जे हरवलं ते आपलं राहात नाही असंच आपण समजलं पाहिजे.” हे शब्द उच्चारतांच तिच्या मनांत आलं, आपलं पण नाही कां कांहीतरी हरवलं ? आपलं हरवलेलं धन पुन्हा आपल्याला मिळालं तर काय ते ध्यावसं वाटणार नाही ?

गजू तावातावाने बडबडत होता. “ते काही नाही ! माझे पैसे मला मिळालेच पाहिजेत. मला कोणाचीही भीति नाही. मी माझे रुपये घेईन !”

यमुना पतीच्या विचारात गुंग झाली होती. गजूची बडबड ऐकून ती एकदम भानावर आली. ती म्हणाली, “गजू ! वाईट मुलाच्या वाईट गोष्टी तूं कां शिकतोस ?”

आईचा राग पाहून गजू मागे हटला नाही. उलट या प्रसंगाने रामूबद्दल त्याच्या मनांत विलक्षण द्वेष निर्माण झाला. हे जमीनदार लोक जुलूम करतात, शेतकऱ्यांना लुबाडतात, पिळतात अन् वाटेल तसा त्रास देतात. ते कांही नाही. मी कां कोणावर दया करावी ? आईचं डोकं कोणास ठाऊक कसं झालं आहे ?

कशीतरी आघोळ उरकून गजू पाटावर बसला. सर्व वेळ चोरीच्या विविध गमती तो सागत होता. चोरीचा सुगावा कसा लागला, त्याचे साथीदार कोण होते, त्याचं बिनसलं कस अन् मग त्यानी सारं गुपित कस फोडलं हे सर्व गजून सांगितले. चोरीचं फळ आज ना उद्या मिळेलच. चोरलेल्या रुपयाची त्यानी हलवायाकडून खूप मिटाई आणली होती. चाकू, रबर, शिष्टी इत्यादि वस्तुपण आणल्या. सारे पैसे एकट्या रामूलाच द्यावे लागतील. मात्तर म्हणाले, 'मोठ्याच्या मुलाना शिक्षा पण मोठीच नको का ?' बच्चमजीला शाळेत तर मार मिळालाच. आता घरी मिळेल तव्हा कळेल !

सारं वर्णन ऐकून यमुनेला पण रामूचा फार राग आला. पण तिने तसं दर्शविलं नाही.

आईचे मौन गजूला मात्र फार बोचलं.

: १४ :

रविवारची सुटी होती. सहा दिवस धावपळ झाल्यानंतर याच दिवशी थोडा वेळ रिकामा सापडतो. मुलाना मोठा आनंदाचा दिवस हा ! पण गज्जला वाटत होतं की, आज रविवार नसता तर बरं झालं असतं ! त्याला वाटलं रविवार जणू त्याच्या मार्गात धोंड आहे. रामूजवळ एक दिवस पैसे जास्त राहावे म्हणून टपकला हा रविवार ! कमीत कमी अशा वाईट कृत्यासाठी असहकार दर्शवायला तरी रविवारीं शाळा उघडी असायला हवी !

भूक नसतांही एखादं आवडतं फळ पाहून तोंडाला पाणी सुटतं अन् ते खाण्याचा मोह आवरत नाही, तसच गज्जं झालं.

गज्जने आजचा दिवस आपल्या मित्राच्या बरोबर घालविण्याचें ठरविले. आपल्या शेतातील आव्यांच्या झाडाना खूप मोहोर आला आहे म्हणे ! तो पाहण्यासाठी आपण गेलेच पाहिजे असे त्याने ठरविले.

हंसत हंसत तो आपल्या आईला म्हणाला “आई, तूं आमच्या मास्तरापेक्षा पण कडक आहेस. आज शाळेला सुट्टी आहे; पण तूं थोडीच आघोळीला बुट्टी देजं देणार आहेस ? हा बघ, मी आलो आता आघाळ करून ! तूं तोवर वाढून ठेव ! नाही तर उशीर होईल मला ! लवकर जायचं आहे मला !”

“कुठं जायचं आहे लवकर ?” यमुनेने विचारले.

“खेळायला ! तुला काय वाटलं, मुंबई कलकत्याला ? तूं कुठं जाऊं देतेस बाहेर ? माझी तर फार इच्छा आहे बाहेर गावीं जायची !

असं कर; तूं मला एकदा दहा रुपये दे. मी पण बाबाच्यासारखा खूप गावोगावीं हिडेन.”

रात्रीपर्यंत जेवणाची निश्चिती करून गजू आपल्या शेतातील आंब्याच्या झाडाखाली जाऊन बसला. झाडाना नवी पालवी फुटली होती, त्यामुळे ती अधिक सुंदर दिसत होती. मुलाचं लक्ष त्या पालवीकडे नव्हतं, कुठं कुठं मोहर आला आहे इकडे ते पाहात होते.

मधेच एक अत्यंत हर्षाने ओरडला, “तो पाहा !”

दुसऱ्याने लागलीच एक ठेकूळ फेकून म्हटले, “अन्, हा पाहा !”

गजून वर पाहण्याऐवजी ओरडून खावाने म्हटले, “ठेकूळ नका मारूं ! मोहराचे आंबे होतात म्हटलं ! ठेकळानी ते वाईट नाही का होणार ?”

इतक्यात आणखी एकाला एक नवीनच शकल सुचली. तो म्हणाला, “त्यापेक्षा मीच झाडावर चढून दाखवतो, कुठं कुठं मोहोर लागलाय तो !” एक आवाजात सर्वांनी नकार दिला, पडायच्या भीतीने नव्हे; पण फाट्या बारीक आहेत, तुटल्या तर आंबे यायचे नाहीत म्हणून ! थोड्याच वेळात सर्वांना खूप मोहोर दिसला. गजू आनंदाने टाळ्या वाजवीत म्हणाला, “बापरे ! किती मोहोर हा ! या सर्वांचे आंबे होणार ! मग काय मजा येईल. इतके आंबे येतील की साऱ्या गावचे लोक खायला आले तरी आंबे पुरतील.” आख्या गावाला आंबे पुरतील या एका कल्पनेने त्याची छाती गर्वाने फुलली ! पण लागलीच त्याला गावात रामूही असल्याची आठवण झाली.

“रामू चोर आहे”, एक म्हणाला.

लागलीच सारे गरजले, “चोर आहे ! रामू चोर आहे !!”

“अरे गजू, तो काय म्हणाला माहीत आहे तुला ?” दुसरा मुलगा म्हणाला. “तो म्हणतो, तुझ्या आईला त्यांचे हजारो रुपये द्यावयाचे आहेत. दोन रुपये घेतले तर काय झालं त्यात ?”

दुसरा म्हणाला, “गजूच्या आईने रुपये घेतले कशावरून ? कोण साक्षीदार आहे ?”

गजूक्षणभर घोटाळला ! रामूचं म्हणणं बरोबर आहे ! आईकडून त्यानं ऐकलं होतं की, पाटलाचं कर्ज आहे म्हणून ! आणि म्हणून आईचा रामूवर राग नसावा.

तो म्हणाला, “रामूच्या वडिलांचे पैसे आम्हाला देणे असेल, पण त्या साठी रामूने चोरी कशाला करावी ? त्यालाच देवाघरीं शिश्ना होईल !” हे ऐकून सर्व मुले खुश झालीं.

मघेच एक म्हणाला, “अन् रामू म्हणत होता की, गजूचें ते शेत, आंब्याचीं झाडे, विहीर अन् सारं आम्ही हिसकावून घेऊं ! जर त्याच्या वडिलांच्या ताब्यात हे झाड गेलं तर ते त्याचं एक फळ सुद्धा आपणास चाखूं देणार नाहीत.”

“त्याचा बाप खाऊं देणार नाही तर त्याचेच आंबे सडतील. इतके आंबे ते एकटे थोडेच खाणार आहेत ? हो की नाही रे गजू ?” एकाने मल्लीनाथी केली.

गजूने जणू त्याचे म्हणणे ऐकलेच नाही. आपलं हे झाड रामू हिसकावून घेईल हे ऐकून त्याचं तोंड अगदी लहान झालं. आपल्या आईचं या झाडावर किती प्रेम आहे ! कोणी एक पान तोडलेलं सुद्धा तिला खपत नाही. झाडाखालची जागा सुद्धा किती स्वच्छ ठेवते ती ! जस काही स्वयंपाकघरच ! मागच्या वर्षी याच दिवसात तिने झाडाला कितीतरी पाणी घातलं होतं ! एकदा कोणीतरी म्हटलं होतं, “आता आंबा मोहोरेल. आता पाणी नको त्याला ! नाही तर मोहोर झडून जाईल.” ती म्हणाली होती, “किती उष्मा होतो आहे ? माझं झाड अजून लहान आहे ! ते तहानेलं कसं राहील ? नाही आंबे लागले तर न लागोत.” गजूला हें सारं आठवत होतं. त्याला आणखी एक प्रसंग आठवला. एकदा त्याला आई म्हणाली होती, “गजू ! हें झाड तुला तुझ्या मोठ्या भावा-सारखं आहे ! बघ, हे किती सरळ, दाट अन् सुरेख आहे ! अन् तू या

झाडाखाली दाडगाईं करतोस !” हें झाड आपल्या मोठ्या भावासारखं आहे हे ऐकून त्याला फार आनंद झाला होता. आपले बाबा घरीं येत नाहीत आणि आपला हा मोठा भाऊ पण आपला राहणार नाही या विचित्र कल्पनेने त्याचे डोळे भरून आले.

फाल्गुन महिना सपायचे दिवस होते ते. आजूबाजूच्या शेतातील पिकाची कापणी होऊन शेतात ढीगच्या ढीग पडले होते. कुठं बैलाच्या तोंडाना जाळी बाधून धान्याची उडावणी चालू होती. जागोजागी झाडाच्या सावलींत शेतकऱ्यांचीं मुलं खेळण्यात गुंग झालीं होतीं. पण गजूल मात्र सर्व ठिकाणी शुक्रशुक्राट वाटत होता. आपलं शेत लुबाडून आपल्याला नागवलं आहे असेच त्याला वाटत होतं.

एक मुलगा म्हणाला, “गजू, तूं इतका उदास झाला आहेस की जणूं रामूने तुझं सर्वस्व खरोखरीच हिरावून घेतलं आहे ! जर तो इथे आला तर आम्ही त्याला बेदम चोप देऊं आणि हाकलून देऊं. चला, आपण आता चोर चोर खेळूं या !”

गजू एकदम प्रसन्न झाला आणि म्हणाला, “चला ! एकदम कबूल !”

लागलीच खेळासंबंधीच्या गप्पागोष्टी सुरू झाल्या. गजू कोतवाल बनेल अन् कुंपणाच्या पाळीवर बसून राखण करील. एका फादीची पानं काढलीं गेलीं आणि एक छडी तयार झाली. ती छडी तर कोतवाला-जवळ पाहिजे. तो ऐटीत जागेवर जाऊन बसला. दुसरीं दोन तीन मुले चौकीदार बनले.

आता चोर कोण होणार ? खेळात देखील चोर होणं आणि चोर पकडणं कांही सोपं काम नाही. त्यांतल्याच एका शेळपट मुलाला ‘चोर हो’ म्हटल्या बरोबर तो म्हणाला, “मी नाही होणार चोर ! चौकीदार मला फटके मारेल !”

गजू म्हणाला, “जो चोरी करेल त्याला पिढायचं नाही तर काय करायचं ? पण एक गोष्ट आहे ! चोरीकरता रुपये नकोत ?”

दुसरा मुलगा म्हणाला, “आपल्या आंब्यांचीं पानें म्हणजेच रुपये ! तींच चोराने चोरायची. चौकीदार त्याच्या मागे मागे राहील ! चौकीदार कोतवालाला म्हणेल, “महाराज.....”

गजू मधेच एकदम म्हणाला, “आंब्यांचीं पानं तोडायचीं नाहीत; आंबा मोहोरला आहे.”

आणखी एक मुलगा म्हणाला, “कोणी चोर व्हायला तयार नाही आणि चोरण्यासाठी रुपये पण नाहीत. मग खेळात काय मजा ?” इतक्यात एक म्हणाला, ‘ तो पहा रामू येतो आहे !”

थोड्या वेळात रामू जवळ आला. गजू कोतवाल बनला होता. त्याला चोराची आवश्यकता होतीच. त्यामुळे तो रामूला रोखू शकला नाही.

रामू पुढे आला अन् म्हणाला, “काय चोर चोर खेळतां आहात ? मो होतों चोर !”

सर्वांना आश्चर्य वाटलं ! रामू गजूसीं भाडला अन् वर त्याच्याशीं खेळायला तयार !

गजूला पण तो चोर झाल्याबद्दल आनंद झाला. मिरची जरी तिखट असली तरी तिची चव घेण्यासाठी आपली जीभ उत्सुक असतेच.

एका मुलाने सांगितले; “हा विजू म्हणतो, मी नाही होणार चोर ! चौकीदार मला मारेल !”

रामू म्हणाला, “हा खरोखरीच भेकड आहे ! कसा गचाळ दिसतो अगदी ! चोरी करणं कुठं ठाऊक आहे याला ? चौकीदार असो, कोतवाल असो, वकील असो—सर्वांच्या डोळ्यात धूळ फेकून पळून गेलं तरच हुशारी नाही तर काय ?”

गजू म्हणाला, “चोरी करण्यात कसली बहादुरी आहे ? तूं चोरी केलीस पण शेवटीं पकडला गेलास ना ! उद्या जर तूं रुपये दिले नाहीस तर मास्तर.....”

“अरे ठाऊक आहे रे मास्तर ! मास्तर मास्तर काय लावलं आहे केव्हाचं ! गजू, तूं फार भोळा आहेस ! तुला धडा शिकविण्यासाठी मी हे सारं केलं. मला काय कमी आहे ? माझ्या घरीं रुपयाचा ढीग आहे. तू दोन रुपय्यासाठी इतका जीव काढशील अशी कल्पना नव्हती मला ! तुझ्या दोन रुपयाना कोण विचारतो ? तुझ्या आईकडून तर खूप रुपये घ्यायचे आहेत आम्हाला ! आम्हाला कशाचीही कमी नाही. भिकारडा तूंच आहेस !” रामू म्हणाला.

गजूला जरास ओशाळल्यासारखं झालं. खरंच, दोन रुपयासाठी असे मागे लागणे लाजिरवाणी गोष्ट नाही काय ? म्हणूनच आईला त्याबद्दल राग आला नसावा. आपल्या आईवर इतकं कर्ज अगून आपण फक्त दोन रुपयासाठी इतका तगादा लावायचा ! त्याने एकदम मुद्दा बदलला; तो म्हणाला, “तू कसला मला धडा शिकविणार रे !”

इतर मुलाना खेळाचा हा विलंब आवडला नाही. लवकर खेळ सुरू करा म्हणून ते ओरडू लागले.

खेळ लडुपट्टीचा चालला होता. आणि रामू तर खरोखरची चोरी करू लागला. एका बाजूची आंब्याच्या झाडाची फादी फार उंच होती. चोर खरोखरीच हातात काठी घेऊन आंब्याची डहाळी तोडीत होता. त्याने कांही पाने तोडलींच. गजू रागाने दरडावतो आहे तोच मली मोठी डहाळी तुटून पडली.

गजू सतापाने ओरडला, “पकडा ! पकडा ! चोराला पकडा. बदमाश कुठला ? डाका मारून चोर पळत आहे.”

गजू क्षणभर विसरला की, आपण कोतवाल आहोत म्हणून ! त्याच काम साधारण चौकीदाराप्रमाणे चोराच्या मागे लागायचे नव्हते. तरी पण गजू त्या चोराच्या मागे धावला. त्याच्या बरोबर काही चौकीदार धावले आणि काही सौगडी आपले नागरिकत्वाचे कर्तव्य बजावण्यासाठी पण धावले. ते चोर पकडण्यासाठी मदत करू लागले.

यावेळी चोर आणि पोलीस यात बलवान कोण हैं सांगणे कठिण होते. चोर मात्र फार बलवान होता. तो खूप वेगाने धावत सुटला. त्याच्या बरोबर चोरीचा माल पण होता.

गजू खेळ, डाव, सारं काही विसरला. कारण तो जर कोतवालच राहिला असता तर चोर केव्हाच पळून गेला असता. परंतु गजू रामूच्या मागे सारखा धावत होता आणि थोड्या अंतरावरच त्याने रामूला हात धरून पकडले; आणि दुसऱ्या हाताने त्याच्या पाठीत एक जोऱ्याने धबुका मारला.

रामूने एका हातात चोरीचा माल ठेवला आणि दुसऱ्या हाताने गजूला काटेरी झाडात ढकलून दिले. गजूने स्वतःला बचावण्याचा प्रयत्न केला. इतक्यात रामू पळून जाऊं लागला.

गजूने जवळचा मोठा धोंडा उचलून त्वेषाने म्हटले, “पुढे धाव तर खरं ! हा धोडाच घालीन टाळक्यात !”

रामूचे प्रत्युत्तर ऐकेपर्यंत गजूचा दगड अर्धी वाट चालून गेला होता.

रामूला जमिनीवर पडलेलं पाहून आसपासची मुलं ओरडलीं, “गजू ! हे काय केलंस तूं ?”

दगड मारल्यावर असा भयंकर परिणाम होईल अशी गजूला कल्पना नव्हती. पण आता काय ? रामूकडे न पाहता तो दुसऱ्या मार्गाने पळत सुटला. दुसरी मुलं पण पळताना दिसलीं.

थोड्याच वेळात तेथे पूर्ववत् शांतता झाली.

गजू निघून गेल्यानंतर यमुना जेऊन खाऊन अंथरुणावर लोळली होती. इकडून तिकडे कूस बदलायची अन् तिकडून इकडे ! मधेच एखाद्या कल्पनेनं तिला असह्य वेदना होत. ज्या आठवणींनी तिला वेदना होत त्या आठवणी तिला गोड वाटत. डॉक्टर नाही का कधी कधी रोग्याच्या अंगात ताप इच्छित ? तिला वाटलं स्वस्थ पडून राहावं. पण सध्याकाळीं गाईचं हंबरणं ऐकून ती भानावर आली. घरातली करती सवरती तीच. अस आळशासारखं पडून कसं चालेल ! शेजारचे पाजारचे म्हणतील ही बाई निजूनच राहते. बरं झालं ! गजूने पाहिलं नाही. ती ताडकन् उठली अन् कामाला लागली.

सध्याकाळचं सारं काम आटोपून एका हातात फेसामुळे पूर्ण भरलेली चरवी आणि दुसऱ्या हातात चिमणी पकडीत यमुना स्वयंपाकघराकडे आली. माजघरात गजूचे दफ्तर पाहून तिला त्याची आठवण झाली. गजू अजून घरी आला नव्हता. बाहेर काळोख पडला होता. तिच्या छातींत एकदम धस्स झालं ! “आज खेळायला जायच्या आधी तो म्हणत होता, मला खूप दूर देशांत भटकायची इच्छा आहे. त्याला मी त्याच वेळीं जर रागावले असते तर बरे झालं असतें. आतापासून जर असले विचार तर मोटा झाल्यावर काय करेल कोण जाणे ! तो पण मला सोडून गेला तर मी काय करूं ?” ती घाबरली अन् त्याच्या शोधार्थ निघाली.

गल्लीच्या वळणावरच तिला राधे भेटला. त्याला तिने बोलावले आणि विचारलें, “गजू कुठे आहे बेटा ?”

“मला ठाऊक नाही काकू ! विज्जूला विचारा ! त्याच्याबरोबर होता तो !”

यमुनेचा आवाज ऐकून विज्जूची आजी पडवीत आली अन् म्हणाली, “अग ! यमु ! तुझ्या लाडक्याने उघळलेले गुण ऐकले काय ! तरी बाई, मी तुला कितीदा बजावलं कीं, तूं त्याला फार लाडवं नकोस ! यामुळे मुलं बिघडतात बरं ! मी पुष्कळ मुलं पाहिलीं आहेत पण असा हूड मुलगा माझ्या पाहण्यात नाही आला. माझी गोष्ट जर तूं ऐकली असतीस ..”

“काय झालं, आजी !”

“काय व्हायचं आहे ? कपाळ माझं ! सान्या गावाला जे कळलं ते तुला अजून ठाऊक नाही ? तूं ‘नाही’ म्हणण्यात काय अर्थ आहे ?”

दुरुन विज्जूला येताना पाहून यमुना म्हणाली, “विजू, ऐकलंस का बेटा !”

आजी मवेच ओरडून म्हणाली, “मी काय म्हणते, ते तर ऐकतच नाही !”

“आजी, सागा ना नीट !”

“काय सांगूं ? तुझ्या गज्जूनी रामूला दगड मारून मारून बेशुद्ध केलं !”

विजू जोन्याने ओरडला, “गज्जूच्या विरुद्ध उगीच खोटं कां ग सांग-तेस ? रामू आणि मी आत्ताच तर बरोबर आलो. गज्जूने दगड मारला पण तो रामूला लागलाच नाही मुळी !”

यमुनेला हायस वाटलं ! ती म्हणाली, “कुठं आहे गज्जू ? चांगली काढतें त्याची !”

“मला ठाऊक नाही ! पुष्कळ वेळ झाला तो दिसलाच नाही. रामू चोरी करून पळत होता ..” विजू म्हणाला.

पुन्हा चोरीबद्दल चर्चा ! यमुना त्याला शोधायला पुढे गेली. ती

म्हणाली, “भीतीमुळे कुटेतरी लपला असेल ! आज चागली मऊ करते पाट मेल्याची !”

यमुनेने गजूचा समाचार ध्यायचं ठरविलं पण जेव्हा ठराविक अड्ड्यावर त्याचा शोध लागेना, तेव्हा ती घाबरली. ती मनातल्या मनात म्हणाली, “ये बेठा लवकर घरी ये ! मी काही करणार नाही तुला ! तूं सुद्धा मला सोडून जाणार काय ?”

रात्रीं देखिल तिने, केशवने आणि शेजाऱ्याने कंदील घेऊन सारं गाव पालथं घातलं, पण त्याचा कोठेच पत्ता लागेना !

ती रात्र कशी गेली तें तिलाच ठाऊक !

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गजूचे मित्र त्याच्या शोधात निघाले. खेळताना जिथं जिथं तो लपत असे त्या सान्या जागा त्यानी पालथ्या घातल्या. गावाबाहेरील झाडा-झुडपातही पण त्यानी त्याचा तपास केला. गावाबाहेरील एका ओसाड जागेत एक विहीर होती; तिथं भुतं येतात म्हणे ! त्या विहीरीच्या सर्व कपारी धुंडल्या. पण गजूचा पत्ता काही लागला नाही. एक मुलगा म्हणाला, “एकदा लपाछपीत गजू झाडाच्या शेंड्यावर जाऊन बसला होता. जेव्हा सारीं मुलं थकली तेव्हा तो खाली उतरला अन् म्हणाला, ‘मी एक अशी जागा शोधली आहे की तिथे चार दिवस लपून राहिलों तरी कोणाला पत्ता लागायचा नाही.’ कदाचित् झाडाच्या वरती कुठं तरी असेल तो ! चला पाहू तिथं !”

सारीं मुलं “हो हो” म्हणत गजूल शोधण्यासाठी पळत सुटलीं. रामू पण त्याच्या बरोबर होता. एका झाडाखाली उभा राहून तो ओरडला; “गजू, उतर खाली, मला काही लागलं नाही !” पण काहीच चाहूल न आल्यामुळे दोन मुलं पटकन झाडावर चढलीं, पण तेथेही त्याची निराशा झाली.

इकडे केशव जवळच्या रेलवे स्टेशनवर तपास लावण्यासाठी गेला होता. त्याला खात्री होती की गजू कुठंतरी पळून गेला आहे. तो नेहमी बाहेर जाण्याच्या गोष्टी त्याचेजवळ काढीत असे. तोही त्यात समरस होत असे अन् त्यात भाग घेई ! केशवने कधी त्याला चुकून अस म्हटलं नाही की, असं करणं वाईट आहे म्हणून ! आणि म्हणूनच गजूच्या पळून जाण्याची जबाबदारी थोड्या अंशाने का होंईना

त्याच्यावर होती. जे जे लोक गजूला शोधायला गेले होते ते सारे निराशेने परतले.

एकाने परत येऊन सांगितले; केशव भैय्या वाटेत भेटले होते. स्टेशन-वर काही पत्ता लागला नाही; पण वाटेत एक गुराखी भेटला होता. तो म्हणत होता, 'इकडे वीरपुऱ्याकडे एका मुलाला जाताना मी पाहिलं.' त्याने केशव भैय्याची खात्रीच झाली की, तो गजू असावा आणि म्हणून त्याचा शोध करण्यासाठी ते पुढे गेले. माझी पण त्याच्या बरोबर जायची इच्छा होती; पण इकडे माझं काम राहिलं होतं म्हणून मला परतावं लागलं. म्हटलं जाता जाता तुम्हाला निरोप द्यावा. केशव भैय्या सकाळ-पासून किती फिरताहेत गजूच्या शोधासाठी ! त्याच्या तोंडात पाण्याचा थेंब नाही. मी म्हटलं, 'थोडा वेळ वाण्याच्या दुकानात थांबा आणि गूळ पाणी घ्या, नाही तर तब्यत खराब होईल ना ?' ते म्हणाले, 'तू माझी काळजी करू नकोस ! एक दोन दिवस न खाल्ल्याने प्रकृति कांही बिघडत नाही. थावण्यात वेळ घालविण्यात काय अर्थ आहे ? तितक्या वेळांत मी तीन चार मैल सहज चालेन.' त्याची कळकळ पाहून तर माझे डोळे पाण्याने भरून आले. काकी ! मला खात्री आहे की, केशव भैय्या गजूला घेऊनच परततील. गजू पण किती चांगला मुलगा आहे ! सदा हंसतमुख ! सारे त्याची बातमी ऐकून हळहळताहेत !"

यमुनेच्या डोळ्यांतील अश्रुप्रवाह थोडा मंदावला होता, तो पुन्हा जोरांत सुरू झाला.

गजू घरीं लौकर परत येण्याचीं कितीतरी आश्वासने अत्यंत थोड्या अवधींत तिला मिळालीं होती. मनांत कोणाच्या कांही का असेना ! पण सर्वांच्या तोंडून चांगलेच उद्गार निवाले आहेत. धन्नी महारणी-पासून तो थेट कुंडली पाहणाऱ्या टोके शास्त्रीपर्यंत सर्वांचं एक मत पडलं. साऱ्यांनी सांगितलं की गजू शक्य तितक्या लवकर परत येईल. पण तो लवकर येण्याचा क्षण केव्हा येणार ? यमुनेला तो एकेक क्षण प्राण-मोलाचा वाटत होता. त्या क्षणात काही प्राण उरला नाही असें यमुनेला

वाढूं लागले होते. जणूं त्याला गतीच नव्हती. तिला जिकडे तिकडे अंधारच अंधार दिसूं लागला ! प्रकाशाचा कुठे मागमूसही नव्हता ! तिच्या मनाला विश्वांति नव्हती ! फक्त अस्वस्थता होती ! दुसरे काहीच नव्हते ! मधून मधून कोणी येऊन यमुनेला गोड आश्वासनें देऊन जात. त्यामुळे क्षणभर तिला दिलासा वाटे; समाधान वाटे; अन् दुःख विसरण्याचा ती प्रयत्न करी. पण तीं आश्वासने तिला निरूपयोगी वाटायचीं ! घोर अविश्वास तिच्या साऱ्या आशावर विरजण घाली. तिचा पति अजून एक दिवसासाठीही परत आलेला नाही ! अशा गोष्टीमुळे तिचे मन निरुत्साही होत असे ! तिला वाढूं लागलं, गजू कसला परत येतोय ! ते कुठं आले परत ? कुणास ठाऊक कुठे गेले अन् कुणाच्या मायपाशात अडकले ! मग गजू तर बोलून चालून अजाण पोर ! तो कसा परत येईल ! कसा विश्वास ठेवायचा तिनं या गोष्टीवर ! माया वेडी आहे झालं ! गजूल कोणी फसवेल; कोणी मारेल, पिटेले ! माझ्या सारखी दुर्दैवी मीच ! माझे दुर्दैव फक्त माझ्यापुरतंच असतं तर काही हरकत नव्हती; पण गजूल सुद्धा त्या दुर्दैवामुळे हाल, अपेष्टा आणि कष्ट भोगाव लागत आहेत. आणि त्यामुळे ती अधिक दुःखी होई ! कुठं असेल तो ! वण वण हिडत असेल एकटा ! वारा, ऊन, पाऊस !! असले विचार तिला भंडावं लागले.

गजूसाठी कित्येक दिवस भटकून केशव आज परतला होता. मन उदास होतं त्याचं ! परतताना सुद्धा जवळच्या खेड्यात जिथं यमुनेचं नातेवाईक होते तिथं पण केशवने तपास केला होता. त्यालाही घर सोडून पुष्कळ दिवस झाले होते. घरी कामाचा डोंगर उभा झाला होता. शिवाय यमुनेची हकीकत समजणंही आवश्यक होतं. परतताना त्याला सारखे वाटायचं, 'इकडे मी वणवण हिडतोय आणि तिकडे गज घरी परतलाही असायचा.' आपल्याला परत फिरणेच इष्ट आहे. जाताना त्याने यमुनेची सारी व्यवस्था केली होती. तिच्या सोबतीला ज्या शेजारणीला त्याने ठेवलं होतं तीच त्याला ओसरीवर भेटली अन् म्हणाली, "आलांत केशव भैया ! काही पत्ता लागला मुलाचा !"

"पत्ता लागला असता तर एकटा कमा परतलो अमतो," असे म्हणत केशव ओठ्यावर बसला.

"तुम्ही किती त्रास घेतला ? रात्रीचा दिवस केला पण काही उपयोग झाला नाही." असे म्हणत तिने एक पंखा केशवच्या हाती दिली.

पंख्याने वारा घेत घेत केशव म्हणाला, "मी एवढा फिरलो पण मला खाण्या-पिण्याच्या त्रासाचे काही वाटले नाही. उपवास घडला, त्याचेहि पण काही जाणवले नाही. दुःख होत आहे हें घर रिकामं रिकामं पाहून ! किती गोड पोरगा होता तो ! नेहमी गोष्ट सांगण्याबद्दल हट्ट करायचा ! फार मोठ्या माणसासारखा वागायचा ! मला असं वाटतं की, चूक गजूची नाही, यमुनेचीच काहीतरी चूक असावी. तिनेच त्याला

फार धाकांत ठेवण्याचा प्रयत्न केला असावा ! त्याचा बाप ! तो बाप तरी कसला ? त्याचा ठाव न ठिकाणा ! कुणाला ठाऊक मेला आहे का जिवंत आहे ? त्याच्या गोष्टी ऐकून या गजूच्या अंगात वारं शिरलं ! जसं केलं तसं भोगलंच पाहिजे आता !”

ती बाई म्हणाली, “यमुताई घरात देवाची पूजा करीत आहे.”

“काय करते म्हणावं देवाची पूजा करून ? हल्ली देव सुद्धा दगडाचे झाले आहेत. पुष्कळ नवस सायास झाले पण झाला का काही फायदा ? माळ घेऊन जप केले ! पण काही उपयोग झाला का ? बायकाना बुद्धि जरा कमीच ! त्या कधी आपला हेका सोडीत नाहीत ! मी तरी काय करूं ? माझ्या हातात होतं तेवढं केलं ! मातीचा पुतळा थोडाच करून आणायचा आहे !” केशव म्हणाला.

“केशव भैर्या कमाल आहे हं तुमची ! किती करता तुम्ही ! कोण कुणाचं करतं या दिवसात ! सारं गाव वाहवा करत आहे तुमची !” ती स्त्री म्हणाली.

केशव म्हणाला, “कसली वाहवा ? लोकाना वाटतं माझ्या मनात काही काळं आहे ! कोणी काहीही म्हणो, आपण आपल्या कर्तव्याला चकायचं नाही !”

“बरोबर आहे तुमचं म्हणणं केशव भैर्या ! पण काही म्हणा यमुना-बाईंनी फार लावून घेतलं आहे मनाला ! त्याच्याकडे पाहवत नाही अगदी !”

केशव गंभीर झाला. त्याने एकदम विचारले, “जीव वगैरे घायचं तर बोलत नाही ना कधी ?”

“दुसऱ्याचे मन कोण कम समजणार ? मला पण भीति वाटते बाई ! पहिल्या दिवशींचा प्रसंग आठवला की अजून शहारे येतात अंगावर ! रात्रीचे दोन वाजले असतील ! जिकडे तिकडे अंधारच अंधार होता ! माझा नुकताच डोळा लागला होता. तोच कसली तरी चाहूल लागली आणि मी जागी झाले. उठून पाहते तर यमुनाबाई दारात ! मी ओरडून

विचारलें, “हैं काय यमुनाबाई ?” त्या म्हणाल्या, “तुला ऐकूं नाही आला आवाज ! ‘गजूची आई तूं कुठें आहेस ?’ तो पहा ! ऐकलास तूं आवाज ?” त्या भ्रमिष्टासारख्या करूं लागल्या. ते पाहून मी घाबरूनच गेले. तिचे डोकं ठिकाणावर नव्हतं अस दिसून आलं. तिने मला एकदा ढकलूनच दिलं होतं. कुठे विहीरीत उडी न घेवो म्हणजे मिळवली ! सारी रात्र मी देवाचे नाव घेत घालविली.”

जरा आवेशाने केशव म्हणाला, “तुम्हाला वाटतं माझी हिंमत खचली म्हणून ! पण गजूला घरी परत आणल्या खेरीज मी स्वस्त बसणार नाही. माझं मन मला सागतं आहे की, गजूदूर गेलेला नाही; तो इथंच जवळपास आहे. कदाचित् यमुनेच्या भीतिने तो लपला असेल कुठेतरी ! यमुना काही कमी नाही. आता रडते आहे, पण सारखं हिडीस फिडीस करायची त्याला. एकदा पोराने डोबाऱ्याचा खेळ पाहिला पैसे मागितले होते. पण तिने त्याच्या फाडकन् गालफडात मारली ! वास्तविक असले खेळ मुलं नाहीत तर कोण म्हातारे पाहणार होय ! माझ्याने राहवले नाही. मी काढून दिले पैसे. तर म्हणतो कसा ? ‘नको, दुसऱ्याचे पैसे घेऊं नये काका !’ समजतदारपणा पाहा त्याचा ! मी त्याच्या गालावर हळूच टिचकी मारली अन् म्हटले, “हट, वेड्या, मी काही कोणी लोक आहे हो ! आता पत्ता लागल्यावर मी त्याला- आपल्याच घरीं घेऊन जाईन !”

त्या स्त्रीने डोळ्याने खुणावलं—यमुना मागच्या दारीं आहे.

‘अं ! असेना ! सर्वासमोर सांगेन. मला काय कुणाची भीति आहे ? आई झाली म्हणून काय झालं ? अस मुलाला मारायचं होय !” केशव म्हणाला.

ती स्त्री म्हणाली, “का दोष देता तिला ? कोणती जन्मदात्री आपल्या मुलाशीं दुष्टावा करील ! ती आधीच आपल्या दुःखाने अर्धी झाली आहे; अन् वर तुमच्या या डागण्या. आईला लाड करायचा अधिकार आहे अन् मारायचा नाही ? नको बाबा ! असा प्रसंग वैऱ्यावर

सुद्धा येऊं नये. पोर लवकर सापडो म्हणजे झालं !” इतकं बोलून तिचे डोळे आसवानी डबडबले.

इतक्यात यमुना माजघरात खावाला ठेकून उभी असलेली केशवला दिसली. तिची ती करुणामय स्थिति पाहून केशवला गहींवरून आलं. तो म्हणाला, “यमुनाबाई, काळजी करूं नका ! मी गज्जला शोधून आणलं नाही तर माझं नाव दुसरं ठेवा ! मी त्याची कुंडली पाहिली त्या काशीच्या ज्योतिषाकडून ! त्याचं भविष्य कधी खोटं टरत नाही ! त्याला दोन रुपये दक्षिणा पण दिली. त्या बाईला तेंच सागत होतों मी इतक्यात !”

यमुनेने क्षीण स्वरांत विचारलं, “कुठं जाऊन आलात इतक्यात ?”

केशवने पुष्कळ गावाचीं नावे सांगितली. शेवटचें गाव ऐकून ती म्हणाली, “नवेगावपर्यंत ?”

केशव म्हणाला, “काय करावं ? जावंच लागतं ! पळून जाणारीं मुलं खूप दूर जातात ! आता मी त्याच्या शोधार्थ दक्षिणेकडे जाणार आहे. ज्योतिषी म्हणाले, ‘तो उत्तरेकडे गेला नाही हेंच भाग्य समजा. तिकडे गेला तर परत यायची आशा नसते.’ आता तसाच शोध करायला हवा. तुम्ही काही काळजी करूं नका.”

केशव उठलेला पाहून यमुना माजघरात गेली अन् बाहेर येऊन पैसे पुढे करीत म्हणाली, “हे ध्या !”

“हे काय ?” केशव आश्चर्याने म्हणाला.

“काशीच्या ज्योतिषाची दक्षिणा” यमुना निर्विकारपणे म्हणाली.

“अं, त्यात काय मोठंस ! तुम्ही दिले काय अन् मी दिले काय ? सध्या राहूं द्या. पुढे पाहूं.”

यमुना काही केल्या ऐकत नाही हें पाहून शेवटीं केशवने दोन रुपये घेतले.

काही दिवसापूर्वी यमुनेची एक गाय हरवली होती. मुलाचे दुःख अन् त्यात ही काळजी भरील. केशव गजूचा आणि गाईचा शोध बरोबरच करत होता. ज्या कोडवाड्यात गाय असेल असा त्याला वाटलं होतं तिथेच ती सापडली. गाईला बरोबर घेऊन तो दुसऱ्याच दिवशी परतला. गाईचा शोध लावला याबद्दल केशवला समाधान वाटत होतं. पण ऊन सपाटून लागलं होतं म्हणून त्याने गाईला गोठ्यात बाधल्यानंतर झाडाखालच्या खाटेवर अंग टाकले होते.

थोड्या वेळानंतर त्याने यमुनेचा आवाज ऐकला. तो म्हणाला, “यमुनाबाई, ऐकलं का ! कोडवाड्यात गाईंना उपाशी मारतात. तथील रखवालदार बदमाश असतात ! गुराढोरांना देण्यापेक्षा ते स्वतःच खातात. आज गायीला चागला चारा-पाणी द्या !”

मानेनेच होकार देऊन यमुना तेथून परतली. केशवाला यमुनेचे मौन असल्या वाटले. त्याला तिचे गोड शब्द ऐकावयाचे होते.

थोड्या वेळाने यमुना तिकडून निघाली तेव्हा केशव कूस बदलत होता. त्याचं कण्ठणं तिला ऐकूंनालं. ती म्हणाली, “का बरं वाटत नाही का ?” तिने त्याच्या कपाळावर हात ठेवला, “किती गरम लागतं आहे कपाळ ! ऊन तर नाही ना लागलं ?”

केशवने थोड्या वेळ आपले डोळे मिटले. त्याच्या शरीरातून एक गोड शिरशिरी निघाली. तो म्हणाला, “कांही विशेष गरम नाही माझ अंग ! तुम्ही तुमचं काम करा ! असं तर नेहमीच असतं !”

यमुनेने त्याच्या कपाळावर पुन्हा हात ठेवला आणि म्हणाली, “कपाळ गरम तर लागतं आहे ! उघड्यावर निजणं चागलं नाही अशा वेळीं ! उठा, घरात खाट घालून देतें.”

“आत फार उष्मा आहे. इथेच थोडा वेळ विश्रांति घेतों. मला घरीं जायचं आहे आता.”

जास्त न बोलता यमुनेने एका हातानं केशवला उठवलं आणि दुसऱ्या हाताने खाट आत नेली. त्यावर तिने सतरंजी पसरली. “पडा इथे. जाऊं नका. मी येते आता.” असे म्हणत यमुना माजघरात जाऊं लागली.

“कुठे चाललात तुम्ही ? कैरीचं पन्हं करायला ? मला ऊन वगैरे काही लागलं नाही. तुमच्यासारखा वैद्य मिळाला की झालंच ! दुखणं पोटाचं अन् औषध.....”

“पोट दुखतंय तुमचं ?”

“हो, नाहीतर काय !” केशव म्हणाला. “आज रविवार ना ! आजच्याच दिवशीं गजू गेला. उपवासामुळे तोंडांत पाणी नव्हतं. आणि चालावं लागल उन्हात. याचमुळे माझं अंग गरम लागत असावं ! आता मी घरीं गेलों की ठीक होईल माझी तब्यत !”

थोडा वेळ स्तब्धता होती.

यमुना म्हणाली, “आज उपास येथेच सोडायचा. आता इतक्यात घरीं जायचं नाही.” आणि ती घरात गेली.

दिव्याच्याच उजेडात केशव पानावर बसला. तो म्हणाला, “यमुनाबाई, माझ्यासारखा पाहुणा परवडायचा नाही तुम्हाला ! आणि मी रोज आलों तर !”

“कांही तरीच ! रोज का जेवणार आहात तुम्ही ! आज तुमचा जीव जर घाबरा झाला नसता.....”

“देव करो, आणि रोज असेंच डोकं दुखो. तुम्ही डोक्यावर हात ठेवतांच किती थंड वाटलं. तुमच्या हातांत जितका गुण आहे तितका

गुणी वैद्याच्या हातांतही नसेल. मघा वाटलं, तब्यत बिघडली तर उद्या कसं निघायचं ! पण आता छान वाटतंय ! सारी काळजी गेली. तिथे गेल्यावर कितीही ऊन लागलं तरी तें तुमच्या हाताच्या जादूने पळून जाईल. तुमची जादू आम्हालाही सागा !”

गोड गोड गोष्टी आणि यमुनेची स्तुति करीत करीत त्याने जेवण सपविलं. हात धुवून तो बाहेर खाटेवर लवंगडला होता. त्याला लवकर जावयाचे होते. जाताना तो म्हणाला,

“यमुनाबाई, तुम्ही नाही जेवत ? इतके उपास करूं नका ! नाही तर गजू येईपर्यंत तुम्ही अंथरूणाला खिळलेल्या दिसायच्या !”

“कुठे उपास करते ? भूक लागेल तर ना !” असे म्हणून यमुनेने आपली दृष्टि दुसरीकडे वळविली.

“तुम्ही उपास करता ते जस आम्हाला कळतच नाही. दुःख साऱ्यानाच असते. पण रडून नि डोकं फोडून का गजूपरत येणार आहे ? अन्नाला अशी पाठ दाखविणे चागलं नाही. उठा, ध्या जेवून !”

यमुना अत्यंत हलक्या स्वरात म्हणाली, “काल जेवलं होतं मी ! आज उपवास आहे माझा !”

“आधी जर कळलं असतं मला तर मी पानावर बसलों नसतों. मला कल्पना नव्हती की तुम्ही अन्नाचा असा अपमान कराल ! जाऊं द्या ! तुम्ही काय ऐकणार माझं ! सारं गाव ओळखतं तुम्हाला ! फार हट्टी आहात तुम्ही. एखादी गोष्ट ठरविली की ती केल्याशिवाय तुम्ही राहात नाही. एक गोष्ट सांगतो; उद्या पहाटे मी जाईन. भेट व्हायची नाही. तुम्हाला अज्ञानात ठेवणं बरं नाही. कदाचित् मी परतणार सुद्धा नाही.” तो जड अंतःकरणाने म्हणाला.

यमुनेच्या काळजात धस्स झालं. ती म्हणाली, “कांही तपास लागला आहे का ?”

“तसं विश्वास ठेवण्याजोगं कांही नाही. अंदाज आहे नुसता. माझं काही बरं वाईट झालं अन् मी परत आलों नाही तर तुम्ही समजा की, गजू तेथेच आहे. मग तुम्ही पोलिसाची मदत घ्या अन् त्याला घेऊन या. मी जरी वाचलों नाही तरी मुलगा मिळेल ना !”

अत्यंत व्याकुळतेने यमुना म्हणाली, “काही कळलंय कां ?”

“नदी पलीकडे वंजान्याची एक टोळी आहे. मागे त्यांनीच एका पोराला पळवून नेलं होतं. कदाचित् याहि वेळीं...पण ..पण हा नुसता तर्क आहे. गजू जर तेथे असला तर मी त्याला काही झालं तरी सोडवून आणीन. माझा जीव गेला तरी बेहेतर.” केशव सांगत होता.

“नाही, मी तुम्हाला जाऊं देणार नाही !” ती निश्चयाने म्हणाली.

“जाऊं देणार नाही तर मग कोण जाणार ? साधासुधा मनुष्य थोडीच त्याचा पत्ता काढूं शकणार ?”

“मी जाईन” धीट्याने ती म्हणाली.

“तुम्ही जाणार ! ते लोक कसे डाकू आहेत, माहीत नाही काय ?” केशव संथपणे म्हणाला.

“काही असो; मी तुम्हाला नाही जाऊं देणार ! तुमच्यावर माझा काय अधिकार की मी तुमचे प्राण संकटांत टाकावे. मी तुमचे उपकार आजन्म विसरणार नाही. नातेवाईक सुद्धा करणार नाहीत अशी मदत तुम्ही मला केली. तोंड देखलं बोलणारे पुष्कळ लोक असतात; पण प्रत्यक्ष झिजणारे फार कमी ! तुम्ही दिवस पाहिला नाही; रात्र पाहिली नाही; खूप वणवण हिंडला. मी नुसती घरात रडले; पडले. तुम्ही आता जाऊं नका. तब्यतीची काळजी घ्या. मीच जाऊन पाहतें. नशीब माझं !” अस म्हणून यमुना रडूं लागली.

“मी राजीखुषीने जात आहे ! तुम्ही मला कोण रोकणार ?”

“माझं नशीब तर फुटकं आहे ! दुसऱ्याचे उपकार कशाला हवेत माझ्यावर !” हुंदके देत देत यमुना म्हणाली.

“कसले उपकार यमुनाबाई ! एक फुटकी कवडी सुद्धा तुम्ही खर्च करूं देत नाही मला !”

“तुम्हाला वणवण हिंडायला सागायला माझा तुमच्यावर काही अधिकार थोडाच आहे ! मला रस्ता माहीत आहे. मी आपली एकटीच जाईन.”

“तुम्ही जाल तर काम बिघडेल ! तुम्हाला सांगितलं हाच माझा मूर्खपणा,” असे म्हणून केशव गप्प बसला.

“काम बिघडणार नाही असे करा. एकदा तुम्हीच म्हणाला होता ना...?”

“काय म्हणालों होतो मी !”

“सागायला मला सकोच वाटत नाही. दुसरं लग्न करायचा सल्ला दिला होता ना ! तुम्हाला जर हें मान्य असेल तर माझ्यासाठी तुम्ही कुठेही जा. मग मी तुम्हाला रोकूं शकणार नाही !”

“मला मान्य नाही ? कस शक्य आहे ? तुमच्या बरोबर लग्न करून मी सुखी होईन ! पण माझ्या नशिबी कुठं आहे ते सुख ! जाऊं द्या; या वेळीं कशाला तो विषय ! मी सज्जन नसलों तरी इतका दुष्ट खास नाही की अशावेळी काही निश्चित ठरवायला !”

“मान्य नसेल तर आताच स्पष्ट का नाही सागत ? माझ्याबद्दल कांही वार्डेट ऐकलं असेल तर तेही सांगून टाका ना ! मग मी तुमच्या-जवळ पुन्हा काही बोलणार नाही.”

यमुनेचे अश्रु ढाळणारे नेत्रही केशवला निखाऱ्यासारखे चमकणारे वाटले ! क्षणभर त्याची आशाज्योत भयाच्या झोताने डोळं लागली. तो लागलीच उत्तरला, “तुमची निंदा, तुमचा वैरी पण करूं शकणार नाही. माझ्या होकाराचं काय ? याहून अधिक आनंदाची बातमी माझ्यासाठी कोणती असूं शकणार ! तुमच्या आज्ञेचीच वाट पाहात होतो मी ! पण मला नाही वाटत की, तुम्ही माझ्यासाठी आपल्या इच्छेविरुद्ध

जावं. तुमच्या खुर्षीत माझी खुर्षी आहे. रडूं नका यमुनाबाई !” असें म्हणत केशवने तिचे अश्रू पुसले.

“तुम्ही माझ्या गजवर इतकं प्रेम करता की, त्यासाठी मी वाटेल ते काबाडकष्ट करायला तयार आहे !” यमुनेला हुंदके आवरेना ! ती माजघरांत निघून गेली.

अंगणाच्या एका कोपऱ्यात स्वच्छ चंद्रप्रकाश पडला होता. त्यामुळे तेथील अंधारात सुद्धा एकप्रकारची उज्वलता आली होती.

माजघरातूनच यमुनेच्या रडण्याचे हुंदके ऐकूं येत होते. अन् बाहेर केशव निस्तब्ध उभा होता.

रामूला दगड मारून गजू जो पळाला तो सारखा पळतच सुटला. तो कुठं धावत होता हेंही त्याला ठाऊक नव्हतं. त्यावेळीं त्याला धावणें आवश्यक होते.

मधेच एक जागी तो थांबला. ते एक घनदाट जंगल होतं. तरीही तो पळतच होता.

त्याला वाटलं अजून उजेड आहे. सध्याकाळ झाली की घरीं परतावे. घरीं पोहचेलपर्यंत अंधार होईलच. मग चुपचाप ओसरीवर पडून राहू ! सकाळीं आई ओसरीवर येईल अन् आश्चर्याने म्हणेल, “अरे, गजू तर हा इथेच !” या कल्पनेने तो इतका हर्षित झाला की जणूं एखाद्या खेळात तो विजयीच झाला असावा.

या तंद्रीतच तो पुढे पुढे धावत सुटला. त्याला आढळून आलं की तो अत्यंत दाट जंगलात आहे. जवळपास कोणीच नव्हतं ! जिकडे तिकडे झाडेच झाडे ! त्याला वाटलं येथे झाडे तर राहात नाही ना !

थोड्यावेळ थांबून त्याने विचार केला की आपण कोठे आहोंत ! गावच्या आसपासची जागा त्याच्या परिचयाची होती ही जागा त्याला अनोळखी नव्हती. या ठिकाणीं तो पुष्कळ वेळां येऊन गेला असावा. तरी पण या दाट जंगलातून घरीं जाण्यासाठी मार्ग कसा काढावा हें त्याला समजेना ! त्याची स्थिति विचित्र झाली.

आसपास कोणी माणूस त्याला दिसेना ! दूर कांही बकऱ्या चरतांना पाहून त्याला समाधान वाटलं. त्या बकऱ्या उड्या मारून झाडाचीं पानें खात असतांना गजून पाहिलें. त्याला वाटलं, आपल्याला नक्की वाट सापडेल. उशीर झाला तर काय झालं !

त्याला तेथे पुष्कळ पायवाटा दिसल्या ! पण त्याच्या दृष्टीने त्या सर्वच सारख्या होत्या. तो एका पायवाटेला लागला. पण त्याला सारखी शंका येई की ही पायवाट कांही बरोबर नाही. तरी तो चालला होता. पुढे त्याला एक-उध्वस्त बाग दिसली. झाडे जंगलीं बनलीं होती. भिति पडलेल्या होत्या. कांही ठिकाणीं चुनावीटाच्या भिति उभ्या होत्या. पण त्यांच्यावरील छप्पर त्यानी उतरून खाली ठेवले होते. जिकडे तिकडे गवतच गवत दिसत होते.

बाजूलाच एक पडकी विहीर होती. ती येणाऱ्या जाणाऱ्या वाटसरूंची तहान भागवीत असे ! आपल्या मित्राबरोबर गजू या ठिकाणी खेळता खेळता कितीतरी वेळां आला होता. ही जागा त्याच्या गावापासून कोस-दीड-कोसापेक्षा जास्त नसावी.

विहीरीजवळच्या वडाच्या झाडाखाली कोणीतरी एक बैलगाडी सोडली होती. गाडींतील उतारू विश्रांतीसाठी खाली उतरले होते. त्यातला पुरुष बादलीने विहीरीचे पाणी काढीत होता. एक स्त्री बैलगाडींतून काही सामान-सुमान काढण्यात गर्क झाली होती. दोन मुले खेळण्यांत गर्क होती. मुलगा तीन वर्षांचा आणि मुलगी सात वर्षांची असावी. गजू या मुलाच्या खेळात गुंग झाला होता.

मुलगा ओरडला, “आई ! बघ ताई मला मारते !”

आई रागावून म्हणाली, “का ग भावाला मारतेस ?”

“आई ! मारलं नाही ग मी याला ! वाटेतील उष्टी काडी हा उचलून तोंडात घालीत होता म्हणून त्याला मी रागावले.” इतकं बोलून ती मुलगी हसू लागली. गजूला तिचं गोड हसणं फार आवडलं. त्याला वाटलं आपण त्यांच्यांत जाऊन खेळावं !

मुलगा म्हणाला, “आई, मी विहीर खणतो आहे. ताई मला खणू देत नाही. पाणी लागेल विहीरीला !”

“वा ! खणू दे त्याला विहीर ! मला फार तहान लागली आहे.” असे म्हणून गजू त्यांच्यांत सामील झाला.

एक वाळलेलं लाकूड घेऊन गज्जेने त्यांना विहीर खोदण्यास मदत केली. थोडं खणल्यावर पण जेव्हा पाणी येईना तेव्हा त्यांनी एक युक्ति शोधून काढली. वडिलांनी काढलेलं पाणी ओंजळीनं आणून ते त्या खड्ड्यांत टाकू लागले. इतक्यात आई आली अन् म्हणाली, “कोण रे हा सामील झाला तुमच्यात ! किती गोड मुलगा आहे हा !”

भाऊ-बहिणीबरोबर ‘घाणी-माणी’ करता करता गज्जाला घेरी आली अन् तो जमिनीवर पडला. मुलाचा हात धरून तो म्हणाला, “तुम्ही मला वाचवलं ! नाही तर मी विहीरीतच पडलो असतो !”

तिन्ही बालकांचे मधुर हास्य त्या वातावरणात उठून दिसलं ! त्या मुलाची आई आपल्याकडे प्रसन्न मुद्रेने पाहात आहे हे पाहून परिचयात्मक स्वरात गज्ज म्हणाला, “काकू ! कोठे चालली आहे गाडी ?”

“अम्बादेवीच्या यात्रेला !”

हें ऐकून गज्जाला फार आनंद झाला. खूप मोठी यात्रा भरते तेथे ! मागच्या वर्षी रामू गेला होता. तो म्हणाला, “मी पण तेथेच जात आहे. तेथली देवी फार मोठी अन् नवसास पावणारी आहे ! जे मागावं ते देते. काकू, याच्या अगोदर तुम्ही कधी गेला होतात काय ?”

त्या बाईने आपल्या पतिकडे पाहात म्हटले, “ते जाऊन आले आहेत ! बायकाचं कुठे होतं निघणं ! गेलं तरी देवीचं दर्शन घडणं मोठं कठीण !”

“मी करवून देईन दर्शन ! तुम्ही माझ्याबरोबर चला काकू ! त्या देवीजवळ तुम्ही जे मागाल ते ती देते. तिचा प्रतापच असा मोठा आहे.” गज्ज म्हणाला.

त्या बाईच्या नवऱ्याने म्हटले, “फार वेळ झाला. आता पावेतों मागची गाडी यायला हवी होती. मी येतो पाहून काही तुटलं-बिटलं असेल तर !”

त्या स्त्रीचं तिकडे लक्षच नव्हतं ! सारं लक्ष गज्जच्या बोलण्याकडेच होतं. तिचा नवरा मागची गाडी पाहण्यासाठी निघून गेला होता.

थोड्या वेळाने दोन पोलिसाना आपल्याकडे येताना पाहून तिला आठवलं की, आपला नवरा अजून परतला नाही. हीं माणसं कांही विचारतील तर त्यांना उत्तर तरी काय देऊं !

पोलीस जवळ येण्याच्या अगोदरच मुलगा आणि मुलगी आईजवळ जाऊन उभे राहिले. गजू हिमतीने म्हणाला, “भिता कशाला ? हीं तर नाक्यावरचीं माणसं !”

गजूच्या या माहितीने त्या बाईला पण धीर आला जरा ! तिला मागील एक प्रसंग आठवला. एकदा अशीच संध्याकाळ झाल्यामुळे पोलीसानी गाडी अडवली होती. जेव्हा हातावर दक्षिणा दिली, तेव्हा पुढे जायला मिळाले होते; आज जर तशीच वेळ आली तर पंचाईत होणार आहे !

“गाडी कुठे जाणार ?” कर्कश अन् ताट्टर स्वरात एका पोलीसाने प्रच्छा केली.

“राम राम जमादारसाहेब !” गजू म्हणाला. “गाडी अंबादेवीच्या बात्रेला जात आहे !”

दुसऱ्या शिपायाने काही कुजबूज केली.

पहिला शिपाई म्हणाला “जाऊं द्या गाडी ! अजून पुष्कळ दिवस आहे !” शिपाई जाऊं लागले. गजू म्हणाला, “राम राम जमादारसाहेब ! हा मुलगा तुम्हाला फार भितो ! याला बरोबर घेऊन जा !” व त्याने त्यांना नमस्कार केला.

एक पोलीस हंसत हंसत म्हणाला, “मुलगा मोठा चंटा दिसतो आहे !” आणि ते दोघेही पुढे गेले.

त्या स्त्रीला हायसं वाटलं ! पोलीसांशीं निर्भिडपणे बोलणारा मुलगा अजून तिने पाहिला नव्हता. आपल्या पतिकडूनसुद्धा तिने अशी अपेक्षा केली नव्हती.

थोड्या वेळाने दुसऱ्या गाडीबरोबर तिचा नवरा आला. गाडी जुंपली गेली. गजूसहीत ती सर्व मंडळी पुढच्या प्रवासास लागली !

आसपासचीं सारीं गावं पालथी घालून केशव थकून भागून परत आल्यावर त्याला गजू परतल्याची बातमी कळली. यमुनेकडे येऊन पाहतों तों मुलाच्या घोळक्यात गजू आपलें यात्रा-वर्णन करण्यांत गुंग झाला होता.

केशवला पाहिल्यानंतर मुले ओरडली, “काका आले ! काका आले !”

केशव हंसत हंसत म्हणाला, “तुम्हीं असे ओरडता आहांत की जणूं काय मीच हरवलों होतों, अन् तुम्हीं मला शोधून काढलं !”

केशवच्या कमरेभोवती हात टाकून गजू म्हणाला, “काका ! तुम्ही त्या वंजाऱ्याकडे कशाला गेला होता ? त्यांनी जर तुम्हाला ठार मारलं असतं तर !”

“ठार मारलं असतं तर फार छान झालं असतं ! पण गजूतूं फार त्रास दिला आम्हा सर्वांना !” असें म्हणून त्याने गजूच्या गालात एक हळूच चापटी मारली.

“काका, तुम्ही लौकर परत आलांत म्हणून ठीक झालं. नाही तर यमुनाकाकू तुम्हाला शोधायला निघाल्या होत्या.” रामूने हजर होऊन म्हटले.

“अरे वा ! तुम्ही पण आहांत वाटतं !” केशवने उपहासाने विचारलं.

गजू म्हणाला, “काका ! रामूला रागावूं नका ! आम्ही आता ब्रोली केली आहे. त्या दिवशीं त्याने मला नव्हती शिवी दिली काका ! त्या

कोतवालला दिली होती. मी कोतवाल बनून त्याचे मागे धावत होतो ना !”

रामू म्हणाला, “गजूने सुद्धा मला नव्हतं मारलं ! चोराला मारलं होतं. चोराला अशीच शिक्षा हवी.” रामू म्हणाला.

गजूचे कोडकौतुक करून केशव स्वयंपाकघराजवळ जाऊन उभा राहिला. यमुना कढईत काहीतरी परतत होती. तिचा पदर घसरला होता आणि तिच्या पाटाच्या फटफटीत चेहऱ्यावर घर्मबिंदु चमकत होते. बाहेर कोणाची तरी चाहूल लागतांच तिने आपला पदर सावरला.

तो म्हणाला, “मी म्हणत होतो ना की गजू लवकर परतलं म्हणून ! देवाची कृपा आहे. परमेश्वर साऱ्यांना तारणारा आहे. केव्हा आला गजू ?”

यमुना म्हणाली, “सकाळींच आला.”

केशव म्हणाला, “त्याला तुम्ही आता मारुं नका !”

यमुना केशवजवळ आली आणि तिने त्याला वाकून नमस्कार केला. केशवला सकोचल्यासारखं झालं ! त्याला वाटलं की, जी वस्तु आपल्या पायांना स्पर्श करीत आहे, तिला आपल्या हृदयात महत्त्वाचें स्थान आहे. तो म्हणाला, “हें काय यमुनाबाई, मी काही विशेष केलं नाही.”

“मी काही तसं म्हणणार नाही ! वाटल्यास तुम्ही खुशाल म्हणावं तस ! वास्तविक तुम्ही त्याच्यासाठी काय करायचं बाकी ठेवलं आहे ? आणि म्हणूनच परमेश्वराने त्याला परत पाठविलं आहे. देव अंतर्धामी आहे ! मनुष्य दुःख किती सहन करूं शकतो हें परमेश्वर पाहतो. सुखासाठी दुःखाचं फार मोठं मोल द्यावं लागतं ! तुम्ही जर इतकं केलं नसतं तर माझ्या नशीबात काय होतं कोणास टाऊक ! मी खरोखरीच फार दुर्दैवी आहे. माझ्या पदरीं नेहमीच अपयश ठरलेले !”

हुंदक्यानी तिचा गळा भरून आला. तिच्याने पुढे बोलवेना !

केशवला कल्पना नव्हती की आपण यमुनेसाठी इतकं काही करूं शकूं ! यमुनेकडे तो न कळत ओढला गेला होता. ते आकर्षण कदाचित् तिच्या रूपामुळे असेल. एखाद्या निर्जन वनात हिंडता हिंडता मधेच एकदम झुळझुळ वाहणारी नदी दिसावी, तिच्या लोभानं पाण्यांत उडी टाकावी, पण तत्काल थंडीने अंग थरथर कापावं अन् बाहेर निघावं, तशीच स्थिति झाली त्याची.

सर्वात पहिला धक्का त्याला जयरामने दिला होता. यमुनाबद्दलचे त्याचे अपमानास्पद बोलणे त्याला आवडले नव्हते. त्याला त्याबद्दल चागला चोप द्यावा असेही त्याला वाटले होते. जयरामला काय ठाऊक की केशवला यमुनेबद्दल किती आदर होता ! त्याच्या तोंडीं कोणीं लागायचं ! तो पडला शहरीं माणूस ! त्याला वाटलं आपल्या गैरहजेरींत येथे येऊन तो काही वाईट प्रकार न करो ! बोलणाराचे तोंड कोण धरणार ! हें असं चालायचं !

गजू पळून गेला त्या दिवशीं, हक्कानं ती आपल्यालाच म्हणाली ना मदतीसाठी ! आपलं डोकं जड झालं होतं तेव्हा डोक्याला हात लाऊन ती म्हणाली, “आंत चला...” या अन् अशा असख्य विचारांनी तो सुन्न झाला. एकदा त्याला वाटे, यमुना बदलून तर जायची नाही ना ! बदलणं अशक्य नाही. कोणी कान भरवले तर फिसकटलं सारं ! त्या मोतीराम पाटलाच्या भानगडींतून तिला मुक्त केलं की, आपोआपच तिला आपला आधार वाटे. पण काही गोष्टी तिला पटतच नाहीत. तिला

हजारदा सांगितलं की कागदपत्रात लबाडी आहे म्हणून. पण ती ऐकायला तयार नाही. चागुलपणाची ती साक्षात देवता आहे. तिला वाटतं सारं जग आपल्यासारखंच चागलं आहे. तिची विहीर तिच्या ताब्यातून गेली तरी तिला त्याचं काही नाही. तिच्या घराचा लिलाव झाला तर झाला. त्याबद्दलही खंत नाही. तिच्या जवळ या सर्वोहून अधिक मोलाची वस्तु आहे. ती कोणी हिरावून घेऊं शकत नाही. मोह, लोभ, भीति इत्यादि सारे विकार थकतील पण तिचा निश्चय अढळ राहील !

केशव कितीतरी वेळ या विचारतंद्रींत होता. मग त्याने ठरविलं की, घाई करण्यात अर्थ नाही. सारं काही दमादमाने घेतलं पाहिजे.

आज सकाळीं केशव जेव्हा यमुनेकडे गेला तेव्हा ती ज्वारी निवडीत होती. त्याची चाहूल लागतांच तिने आपला पदर सावरला होता. त्याने गजूकडे पाहून म्हटले, “कोणीहि आमच्याशीं बोलायला रिकामा दिसत नाही ! आम्ही जातो.”

बाजारातून आणलेल्या टीपकागदाची घडी करण्यांत गजू गुंग झाला होता. त्यातील एक तुकडा त्याने आपल्याकरिता ठेवला आणि बाकीचा टीपकागद लपवून ठेवला. लगेच धावत धावत तो बाहेर आला आणि केशवला पकडून म्हणाला, “तुम्ही कसे जाल काका ? मी आलों पकडायला !”

“बरं ! पकड पाहूं ! मी धावतो. पाहतो कसे पकडतो !” केशव म्हणाला.

“लावता बेट ?” गजू म्हणाला.

“नाही रे बाबा ! बेट लावायला माझ्याजवळ पैसे नाहीत रे ! आता मी झालों म्हातारा. मिठाई खाण्यासाठी तूं बेट लावीत आहेस ! नको रे बाबा ! मी तुझ्याशीं बेट नाही लावूं शकत !”

“हट् तुम्ही कसले म्हातारे ! तुमचा एक केस पण अजून पांढरा झालेला नाही !”

“कांही म्हातारे असेच असतात. तुझ्या आईचे पण केस पादरे झाले नाहीत अजून ! पण ती काय म्हातारी नाही ? जाऊन विचार बरं तुझ्या आईला.”

गजूने प्रतिकारात्मक उत्तर दिले; “काका ! माझ्या आईला म्हातारी म्हणू नका ! म्हातारी माणसं मला आवडत नाहीत. सारखीं खाव-खाव खोकलत असतात.”

यमुना सारं ऐकत होती. ती हसली अन् म्हणाली, “गजूला विजूच्या आजीचा फार राग येतो. सारीं मुलं तिला चिडवतात. काय रे गजा, मी म्हातारी झाले म्हणजे तू पण तसच करशील का ?”

केशव काही बोलणार होता. पण गजूच एकदम म्हणाला, “नाही आई ! तूं तशी कधीच होणार नाही. ती बुद्धी तर सारखी मुलावर ओरडत असते.”

पुन्हा विषय बदलून गजूने केशवचा हात धरला अन् म्हटले, “काका, इथे बसा अन् एक गोष्ट सांगा !”

“जं हूं ! इथे नको. बाहेर निवाखाली ! तुझी आई रागवेल;” तो म्हणाला.

“इथेच बसूं आपण ! आई काही रागावणार नाही.” गजू बोलला.

“रागवेल ! तिने तर मला बसण्याकरिता म्हटलंच नाही !” केशव म्हणाला.

“रागावशील आई ?” गजूने विचारले.

यमुनेने मान डोलवून ‘नाही’ सांगितलें.

केशव म्हणाला, “गजू ! पाहा ! मान डोलवून ‘रागवेल’ म्हणून तुझ्या आईने सांगितले.”

गजू धावत धावत आईजवळ गेला आणि विचारले, “आई ! रागावशील तूं ?”

“किती लाडावतोस रे गजू! नाही म्हटलं ना !” ती म्हणाली.

ओसरीवर बसता बसतां केशव म्हणाला, “तुझ्या हड्डा खातर तुझ्या आईने ‘हो’ म्हटलं ! खरं म्हणजे ती रागावलेलीच आहे.”

यमुनेची ज्वारी निवडून झाली होती. ती घरात गेली. थोड्या वेळाने विहीरीवर पाणी आणण्यासाठी ती गेल्याचे केशवला दिसलं.

केशव पण उठून गेला.

केशवला दुसऱ्या दिवसाचं निमंत्रण गजकडून मिळालं होतं. त्याला जर आमंत्रण नसतं तर तो बहुतेक आलाही नसता. तरी पण तो आलाच ! आज यमुना अन् गजूदोषेही घरीं होते. त्याला बर वाटलं !

तो म्हणाला, “का गजू ! आज पाहूं कोण हरतं !”

“काल तुम्ही हरलात ! आज डाव पदवून घावा लागेल !” गजू म्हणाला.

“बेट लावायला आज माझ्याजवळ पैसे नाहीत. आज दुसरी अट हं !”

“कोणती ?” गजूले आतुरतेने विचारले.

“जर तूं हारलास तर तुला आमच्या घरीं न्यायचं !”

“ऊं ! हूं ! मी नाही यायचा आईवाचून !”

“अन् मी हरलों तर तुमच्याकडे राहीन. मी काम वगैरे काही करीत नाही. मला फुकट जेवण दिलं पाहिजे !” केशव म्हणाला.

गजू म्हणाला, “हें छान आहे ! तुम्ही आमच्याकडे राहिलात की रात्रभर तुम्हाला गोष्ट सागायला लावीन मी ! तुम्हाला निजं देणार नाही !”

“आपल्या आईला विचार आधी ! ती मला मारून हाकलून तर देणार नाही ना !”

“आई म्हणते अशी बेट लावणे म्हणजे ‘जुगार खेळणें’ होय ! पाडव जुगार खेळले म्हणून त्यांना वनवासांत जावं लागलं ! हो ना ग आई !” गजू म्हणाला.

आईने कांहीच उत्तर दिलें नाही. खाली मान घालून ती ज्वारी निवडत होती. केशव म्हणाला, “पाहा तुझी आई म्हणत आहे की, जुगार नाही म्हणून !”

गजू म्हणाला, “सोडा ही गोष्ट काका ! काल कोण जिकलं हे आईलाच विचारा ! आई, साग ना कोण जिकलं ?”

यमुना म्हणाली, “मला नाही माहीत.”

केशव म्हणाला, “ठाऊक कस नाही ? सारं काही ठाऊक आहे ! निकाल द्यावा लागेल. तुमचं काही और आहे. नाही म्हणजे नाही. मग काहीही हो ! का गजू, ठीक बोलतों आहे ना !”

गजू म्हणाला, “हो, हो ! पण आई कधी खोट बोलत नाही रामूसारखी.”

यमुना म्हणाली, “गजूच्या मनातून रामू काही जात नाही. पुन्हा माडण न होवो म्हणजे झालं !”

“नाही हो काका ! आता नाही भाडत रामू माझ्याशीं !” गज साळसूदपणे म्हणाला.

विषय बदलून केशवने विचारले, “आज त्या किसनलाल शेठाच्या विहीरीकडे जाताना तुला पाहिलं. खेळायला चालला होता वाटतं ?”

“अं हं ! मुलं म्हणालीं, तेथे वाघीण आली आहे,” तो उत्तरला.

“असेल. पण तुझी तेथे जायची काय गरज होती ?” यमुना गरजली.

“अग, वाघीण नव्हतीच मुळी ! ती चंपा धोत्रीण आहे ना ! तिलाच सारीं मुलं वाघीण म्हणून चिडवीत होते.”

“कां बुवा ?” केशवने विचारलें.

“मुलं म्हणतात, तिचा नवरा कलकत्याला जाऊन जादू शिकून आलाय ! त्याने कलकत्याहून एक बाई आणली आहे बरोबर ! अन् तो चंपाला हाकलून देऊं लागला आहे. चंपा त्या बाईशीं भाडूं लागली. तेव्हा त्याने मंत्राने चंपाला चिमणी बनवायचें ठरविले. पण त्याचा मंत्र

चुकला. ती चिमणी ऐवजी वाघीण झाली. ती गावभर भटकत असते अन् ओरडते सर्वोच्या अंगावर ! त्यामुळे तिचा नवरा गेला आहे घाबरून ! जो पर्यंत तो तिच्या डोक्यावर हात ठेवत नाही तो पर्यंत ती वाघीणच राहणार ! आणि ती वाघीण त्याला कांही हात ठेवू देत नाही.”

“काय फालतू गोष्टी करतो आहेस तूं गजू !” यमुना चिडून म्हणाली.

“अग आई मी नाही सागत ! मुलं सागतात. तो धोबीच फार वाईट आहे.”

या संबंधी केशव आणि गजू यांच्या बऱ्याच गोष्टी झाल्या. यमुना सारं ऐकत होती. ती एकदम सतापून म्हणाली, “चूप बस पाहू गजू आता !”

गजू ओशाळला. आपण काय केलं हे त्याला कळलंच नाही.

केशव म्हणाला, “तुमच्या अशा वेळी अवेळीं कारण नसताना खेकसण्यानेच तर तो पळाला होता एकदा !”

यमुना वैतागाने म्हणाली, “पळाला तर पळाला; जोवर आपल्याजवळ आहे तोवर आपला; पुढं त्याचं नशीब अन् तो. प्रत्येक वेळीं त्याची अशी बाजूघेऊन त्याला लाडावून ठेऊं नका !” ती रागावली; संतापली. तिला वाटलं केशवच आपल्या गजूला काही काही गोष्टी शिकवीत आहे. त्यामुळे गजू बिघडण्याचा संभव आहे. म्हणून ती विनवणीच्या स्वराने म्हणाली, “मी तुमच्या पाया पडते; अशा गोष्टी सांगून तुम्ही गजूला बिघडवू नका !”

“यमुनाबाई, मी नाही शिकवलं त्याला ! माझं काय चुकलं यात ? हजारों गोष्टी मुलाच्या कानावर पडतात. घरात कोंडून तर ठेवता येत नाही ना त्यांना ! बाहेर, दहा जणांच्या दहा गोष्टी ऐकतात तीं.”

“कोंडूनच ठेवलं पाहिजे असं नाही. त्यांना वेळींच दाबलं म्हणजे झालं.” यमुना ठसक्यांत म्हणाली; “न जाणो कोणाचं काही वाईट झाल तर !”

“तुमचें सारं काही उलटच आहे. कोणाच्या सांगण्याने किंवा बोलण्याने कोणाचें कधी वाईट होतं कां यमुनाबाई ? असं व्हायला लागलं तर जगात प्लेग, कॉलरा, देवी इत्यादि भयंकर रोगांची आवश्यकताच राहिली नसती. यमराजाला काहीच करावं लागलं नसतं आणि.....”

“मी तुमच्याशीं वाद घालूं इच्छित नाही. तुमचे अनंत उपकार आहेत माझ्यावर ! मी कधीही विसरणार नाही ते ! मी तुमच्या स्वाधीन आहे. माझं तुम्हाला जें कांही करायचें असेल तें खुशाल करा ! माझी तुम्हाला एकच विनंती आहे ! कुणाचें वाईट चिंतूं नका ! दुसऱ्याने तुमचे काय नुकसान केलं आहे ?”

इतकं बोलून ती तेथून उठून गेली.

रामूने सर्वासमोर कबूल केलं की गजू जो मेळा पाहून आला होता तसा त्याने पाहिलेला नव्हता ! तसेंच गजूने मेळ्यांतील पाहिलेली गंमत, गर्दी इत्यादि गोष्टी सुद्धा आपणास पाहावयास मिळाल्या नसल्याचें रामूने सर्वांना सांगितले. या त्याच्या खरेपणाबद्दल गजूला रामूबद्दल आपलेपणा वाटूं लागला होता. तो आपलं स्वतःचं रंगीत कॅलेडरही त्याला द्यायला तयार झाला होता. पण रामू म्हणाला होता, 'सध्या राहूं दे; पुढे पाहीन !'

आज रामू गजूच्या घरीं आला होता. तेव्हा घरात कोणीही नव्हतं. तो तसाच परतणार तोंच त्याला पोस्टमन येताना दिसला. त्यानं विचारलं, "यमुनाकाकूचं पत्र आहे ? त्या बाहेर गेल्या आहेत ! द्या माझ्याजवळ. मी देईन त्यांना पत्र !"

"पहा हं. हरवूं नकोस. त्या आल्या की त्यांना दे," असें म्हणत पोस्टमनने एक पाकीट त्याच्या हातांत दिलं.

पाकीटावरील पत्ता वाकड्या तिकड्या अक्षरांतच होता. पण पाठविणाराचें नांव 'विनायक' पाहतांच त्याला आश्चर्याचा धक्का बसला. तो मनांतल्या मनांत म्हणाला, अरे ! हें पत्र तर गजूच्या वडिलांचे आहे.

पत्र घेऊन तो निवांत जागीं गेला. ते त्याने अलगत उघडून पूर्ण वाचलं. दूर कुठल्यातरी दवाखान्यांतून विनायकने तें पत्र यमुनेला लिहिलें होतें.

“खूप वर्षांनंतर मी तुला पत्र लिहीत आहे. त्याबद्दल मला क्षमा कर. माझं मन शांत नव्हतं. आज मोठी हिंमत करून मी तुला लिहीत आहे. हे पत्र तुला मिळेल किवा नाही हे मात्र निश्चित कांहीच सांगता येणार नाही. तू कुठे आहेस, गजूकसा आहे, तुमच्या तब्यती कशा आहेत हे मला ठाऊक नाही. आज राहवेना आणि म्हणून हे पत्र लिहायला बसलो आहे मी !

“पंढरपूरच्या यात्रेनंतर मी अचानक आजारी पडलो. वाटलं, आपण आता जगत नाही. परन्तु परमेश्वरी कृपेने मी आता हिंदुंफिरुं लागलो आहे. पत्र पाहतांच तू जर दहा रुपये पाठवू शकलीस तर अवश्य पाठव. तुम्हां सर्वांना पाहण्याची फार इच्छा आहे. बाकी समझ भेटल्यावर सांगेन. तू मला क्षमा करशील अशी आशा आहे.”

खाली दवाखान्याचा पत्ता वगैरे दिला होता.

रामूच्या सैतानी मनात निरनिराळे विषारी विचार नाचू लागले. गजू नसतानाच काकीला पत्र द्यावं. त्या उत्सुकतेने अधीर होऊन मलाच पत्र वाचायला देतील. मी कांहीतरी, स्वतःचं लावून पत्र वाचीन. सांगेन—नोटीस आहे. तुम्ही कुणाचे एक हजार रुपये उसने घेतले होते त्याची. अं हं, असं नाही. सांगेन की तुमच्या माहेरचं पत्र आहे. ते सर्वांत धाकटे मामा आले होते ना ! ते गेल्याची बातमी आहे. त्यांना रडवून सोडेन मी अगदी. आणि मधेच जर गजू आला तर मी पत्र घेऊन पळून जाईन. त्याला पाहू देणार नाही. अन् केशवकाका आले तर—केशवची आठवण होतांच त्याच्या चेहऱ्याचे भाव पालटले. त्याला केशवच्या वागण्याचा राग येई. किती दुष्ट आहे तो ! आणि गजू आणि गजूची आई ते सांगतील तसे वागतात.

त्याला एकदम आठवलं; गजूने आपल्या आईच्या नावाने पत्र लिहूनच कॅलेंडर मागवलं होतं. त्याचप्रमाणे पत्राचं उत्तर पण परस्पर लिहिलं तर.....

घरीं जाऊन त्याने वहीतला एक कागद फाडला आणि त्यावर तो पत्र लिहू लागला.

“गजूला मरून पुष्कळ दिवस झाले. तुम्ही सुद्धा माझ्यासाठी मेलेलेच आहात. मी केशवशी लग्न लावले आहे. तुम्ही येथे येण्याची काही गरज नाही. मीक मागूनही पुष्कळ पैसे मिळवता येतात. मी आनंदात आहे.”

पाकीट बंद करून तो लाल पेटीत टाकून आला. घरीं आल्यावर एक बैलगाडी बाहेर जाण्यासाठी तयार होती. वडिलाबरोबरच त्याला बाहेर जावे लागले.

विनायकाचे पत्र त्याच्या खिशात होतं. ते अचानकपणे त्याच्या वडिलाच्या नजरेस पडले.

किती तरी दिवसांपासून यमुनेच्या मनांत केशवला दिलेल्या वचनासंबंधीचे विचार येत होते. आज संधी पाहून ती केशवला म्हणाली, “मला तुमच्याशी कांही बोलायचं आहे.”

केशव म्हणाला, “माझी पण तशीच इच्छा आहे. मोतीराम पाटील आता काही तरी करील ! तुम्ही तुमचे नक्की करा ! मी सागतों ते ऐका !”

आपण केशवशीं कसं बोलावं याबद्दल यमुना कांहीच निश्चय करू शकली नाही. तिच्या मनांत द्वंद्व होतं. कसं सागावं याचाच ती विचार करत होती.

केशव जायला निघाला तेव्हा यमुना म्हणाली, “बसा ! मला तुमच्याशीं कांही बोलायचं आहे.”

तिच्या ओठाबाहेर आलेले शब्द ओठांतच घुटमळू लागले.

जाण्याच्या घाईत केशव म्हणाला, “आता मी जरा घाईत आहे. पुन्हा येईन. मी स्वतःच मोतीराम पाटलाला भेटून ठरवून टाकलें सारं कांही.” असें बोलून तो जाऊं लागला.

यमुना वाट अडवून म्हणाली, “थांबा ! मला दुसरंच कांही बोलायचं आहे.”

या गडबडींत केशवच्या अंगाला तिच्या पदराचा स्पर्श झाला. त्याच्या रोमरोमात एक गोड शिरशिरी भरली. तो क्षणभर स्वतःला विसरला अन् आपलीं कामें पण !

तो एकदम भानावर येऊन म्हणाला, “बोला, काय बोलायचं आहे ?”

“बसायला वेळ नाही वाटतं ?” यमुना म्हणाली.

“हा ध्या बसलों. रागावं नका !” खाली बसत बसत केशव म्हणाला.

“टाळाटाळी नाही करायची !”

“नाही !”

“नक्की नाही ?”

“याचा मी विचारच केला नाही. पण गोष्ट जर माझ्या आठोक्या-बाहेरची असली तर ?”

“अस होणार नाही ! माझ्यावर विश्वास ठेवा !”

“मग वचन देतो मी. तुम्हो जें म्हणाल त्याला मी माघार घेणार नाही. पण आज कांही सांगूं नका !”

“घाबरूं नका ! मी तुम्हाला सकटांत नाही टाकणार !”

“तरीपण आज नको ! आज कस तरीच होतं आहे मला ! माझा स्वतःवर सुद्धा आज विश्वास नाही.” केशव म्हणाला.

इतक्यात बाहेरून गजूची हाक ऐकूं आली.

“आई !”

केशव म्हणाला, “गजू शाळेतून आला वाटतं ! त्याचाच विचार मी करीत होतो. तो मुलगा आहे. पण आजकालचीं मुलं नुसतींच मुलं नसतात ! त्यांना इतर पुष्कळ गोष्टी समजतात. त्यांना फार फार कळतं !”

यमुना गंभीर झाली.

थोड्या वेळाने गजू घरात आला अन् त्याने विचारलें, “आई, केशवकाका आले होते ?”

“हो !”

“कशाकरिता आले होते ?” गजूने विचारलें. पण उत्तराची बाट न पाहतां तो कांहीतरी शोधूं लागला. एके ठिकाणीं त्याला कापडी चेंडू दिसला तो घेऊन त्याने पळ काढला.

यमुनेच्या मनात आलें की गजूचे केशवकाकावरील प्रेम कमी झालें असावं !

रात्रीं जेवायला बसल्यावर गजू म्हणाला, “आई, कुणाचं पत्र आलें आहे ?”

“मला कोणाचं पत्र येणार गजू !”

“मला आपलं वाटलं तस. तूं उदास दिसते आहेस ना !”

“पत्र आलं तरी मला कुठं वाचतां येतं आहे ? तुलाच दिलं असतं वाचायला !”

“नाही ! म्हटलं मी नसताना रामूबिमूकडून तर नाही घेतलं वाचून ? खरंच साग ना आई, कांही पत्र आलं का ?”

गजूची काकुळती पाहून यमुनेला शंका आली. ती म्हणाली, “नाही रे गजू ! कोणाचेच पत्र आलं नाही. आणि आलं असतं तर मी ते तुझ्यापासून थोडंच लपवलं असतं !”

“काही वाईट पत्र असेल म्हणून तूं लपवून ठेवीत नाहीस ना माझ्यापासून ? मी रडणार नाही !” असें म्हणून तो रडण्याच्या बेतांत आला.

“मी कांही पत्र लपवलं नाही रे ! वाईट गोष्ट कोणती ?”

“तीच ! बाबांच्याबद्दल !”

“अरे, मला पत्र आलें आहे हें तुला सांगितलं कुणी ?”

गजू निश्चित झाला. त्याची खात्री झाली की पत्र आलंच नाही. त्याने एक प्रदीर्घ मुस्कारा सोडला. तो म्हणाला, “सारं खोटं ! त्या काकांनी मला उगाच धाबरवलं ! तरीच मला वाटलं की, आई मला कस कांही सांगणार नाही ?”

यमुना कांहीच बोलली नाही. गजूचं पान वाढून ती तेथेच बसली.

दुसरे दिवशीं मैदानावर त्याला रामू दिसला पण त्याने गजूकडे पाहिलं मुद्दा नाही.

गजू पुढे जाऊन त्याला म्हणाला, “रामू केव्हा आलास गावाहून ?”

“काल आलो” असे म्हणून रामू पुढे गेला. गजू आपल्याबरोबर येत आहे हे पाहून रामू त्याला म्हणाला, “माझे काका रागावतात !”

“कशासाठी ?—खेळण्यासाठी ? चल तर मग माझ्या घरी ! आपण दोघे मिळून अभ्यास करू ! मी भूगोल करीन, तू गणित कर !”

“मोठ्या भूगोलाच्या पुस्तकात मला एक गाव पाह्यचं आहे ! तेथं एक दवाखाना आहे !”

“दवाखाने नाही दाखवत नकाशात ! रेलवेचे फाटे मात्र दाखवितात. दवाखाने पण दाखवावयास हवे.”

राधे मधेच म्हणाला, “अन् ते पत्र ?”

रामूने सफाईदार उत्तर दिले, “कोणतं पत्र ? मला काय ठाऊक ? माझ्या काकाना आलं असेल ? घरच्या गोष्टी दुसऱ्यांना सागायच्या नसतात.”

राधे म्हणाला, “मला तुमच्या घरच्या गोष्टीची काय पंचाईत ? मी तर नुसतं पत्राबद्दल विचारीत होतो.”

रामू रागावून म्हणाला, “एकलंस गजू ! किती खोटाड्या आहे हा ? म्हणून तर माझ्या बाबांना असल्या मुलांची संगत आवडत नाही.”

राधे म्हणाला, “तू मोठ्या सावकाराचा मुलगा आहेस ! चल रे गजू, आपण वेगळेच खेळू !”

गजूला राधेचें वागणे आवडले नाही. त्याला वाटलं की राधे पत्रासाठी उगीच जळतो आहे.

आपल्याला काहीच ठाऊक नाही असे दर्शवीत रामू म्हणाला, “कोणाचं पत्र ?”

“तो म्हणत होता की आईला कोणाचं तरी पत्र आलं आहे ! तिने तें मला न दाखवितां तुझ्याकडून वाचून घेतलं म्हणे ! तूं तर गावाला गेला होतास ना ? एकदम कसा आलास ? सारं खोटं, साफ खोटं !”

टाळ्या वाजवीत रामू म्हणाला, “खोटं नाही ! खरं आहे ! जादूने दुसऱ्यांचीं पत्रे माझ्या हातांत येऊं शकतात. जादूच्या जोरावर मी वाटेल ते करूं शकतो.”

सर्व मुले खटखटून हंसलीं.

राधे ओशाळला. तो म्हणाला, “मी तस ऐकलं म्हणून म्हटलं ! खोटं असेल कदाचित् !”

गजू म्हणाला, “राधे, खोटं नव्हे रे तें ! तें अस अगं शकेल ! मी गावाला गेलो होतो ना ? तेव्हा तेथून एक पत्र पाठविलं होतं ! मी परतल्यावर दुसरे दिवशी ते पत्र घरी मिळालं. तेच पत्र घेऊन रामू आईजवळ सांगायला गेला होता की, गजूचे पत्र आलं आहे. तो लवकर येणार आहे ! तूं काहीही काळजी करूं नकोस ! उगाचच आपण गैरसमज करून भाडतो आहोंत !”

साऱ्यांनाच हा युक्तिवाद पटला आणि ते सर्व क्रीडागणाकडे धावले.

राधे आला अन् गजूला म्हणाला, “तू मला खोटा म्हणत होतास ना ? पण मी म्हणत होतो तेच खरे आहे.”

तो म्हणाला, “कशाबद्दल तू म्हणत आहेस ? पत्राबद्दल का ? आईला आलं आहे पत्र ?”

“हो, आलं आहे पत्र !” राधे म्हणाला.

गजूची आईबद्दलची शंका बळावली. तो राधेला म्हणाला, “तुला कळलं कस हें ? केशवकाकाना ठाऊक असेल कदाचित् !”

“त्यांना ठाऊक आहे; पण ते तुला सांगणार नाहीत.” राधे म्हणाला.

गजू उद्विग्न झाला. तो त्याच दिशेने विचार करूं लागला. आताच थोड्या वेळापूर्वी वाटेत एका व्यक्तीने विचारलं होतं; “तुझ्या वडिलांची काही बातमी वगैरे समजली आहे काय ?” त्यावेळीं त्याने तिकडे दुर्लक्ष केले होतं. पण आता तो विचार करूं लागला. पत्र जरूर आलं असलं पाहिजे ! जिकडे तिकडे बातमी पसरत आहे. खोटी कशी असेल ?

राधे म्हणाला, “रामूला सुद्धा माहीत आहे !”

पत्र आल्याचं सर्वाना ठाऊक आहे. त्या व्यक्तीला माहीत आहे, केशवकाकाना माहीत आहे; रामूला माहीत आहे ! फक्त माहीत नाही कोणाला तर गजूला ! ही अत्यंत लज्जास्पद गोष्ट आहे. त्याने मान डोलावित म्हटलं, “रामू बदमास आहे ! तो कांहीही बकतो.”

राधे त्या गोष्टीचं समर्थन करीत म्हणाला, “हो ना ! तो काहीही बोलतो. तो म्हणत होता, गजूचं शेत, त्याचं आंब्याचं झाड, घर, सारं कांही लिलाव करून मी त्याला गावांतून हाकलून देईन. त्याच्याकडून आम्हांला खूप घेणं आहे. त्याच्या वडिलाचे पत्र आलं आहे की ते मेले म्हणून. आता आमचे काका कोणाचेही ऐकणार नाही. आम्ही सर्वांनी विचारलं की ते मेले आहेत ना ? मग त्यांचं पत्र कसं आलं ? मग मात्र तो उठून पळाला. न जाता तर आम्ही चागलंच पिटून काढलं असतं त्याला. आणि सागतों काय की, माझ्या काकांनी वाईट मुलाशीं संगत धरूं नका म्हणून सांगितलं.”

गजू म्हणाला, “केशवकाकाना विचारूं ?”

राधे म्हणाला, “मूर्ख आहेस तूं ! यात काय विचारायचं ? सारेच म्हणतात तुझे बाबा वारले म्हणून !”

गजू सतापला, “वा ? वारले कसे ? तूं चालता हो आपल्या घरी ! उगाच भलतं सलतं नको बोलूस !”

राधेने सूर बदलला, “अरे, सर्वांचेच वडील मरतात ! त्यांत एवढं रागवावयाला काय झालं ? पण गजू, त्या केशवकाकाना तुमच्या घरचा उंबरटा चढूं देऊ नकोस ! ते फार वाईट आहेत.”

“कां ?”

“त्यांनी तुझ्या आईवर जादू केली आहे. हे काम त्याच्याशिवाय कोण करूं शकणार ?”

“माझ्या आईवर कोणी जादू करूं शकत नाही. माझी आई छान वागते. माझ्याकडे भुतं वगैरे कांही येत नाहीत,” गजू ताठ्यात म्हणाला.

राधे हळूच त्याच्या कानात पुटपुटला, “एक गोष्ट सांगूं ? रागावणार नाहीस ?”

“साग !”

“तुझी आई एक वाईट गोष्ट करणार आहे. फार वाईट गोष्ट ! याच केशवकाकांशीं.....”

वाक्य पूर्ण होण्याच्या अगोदरच गजूने त्याला दाराबाहेर ढकललं.

राधे ओरडला, “बघा काकी ? गजू मला मारतो.”

यमुना आतून ओरडली, “कां भांडतां रे ! थांब मी आलेंच.”

राधे पळाला. त्याला वाटलं कुठं आपल्या समोरच तो खरं खोटं करायचा.

गजू क्षणभर विचारात मग्न झाला. बाबा खरंच वारले का ? आपल्याला वाईट वाटून नये म्हणून आई रडत नसेल ! मी गावाहून परत आल्यानंतर तर ती मला आनंदीच दिसली.

“नाही ! बाबा जिवंत आहेत !” त्याने हे वाक्य इतक्या मोठ्याने उच्चारले की, जणू काही तो प्रतिपक्षाच्या आरोपाचे खंडनच करीत आहे. ते वारले असते तर आपल्याला कसेतरीच झाले असते. आणि आईला मुद्धा अत्यंत वाईट वाटलं असतं.”

त्याला एक प्रसंग आठवला. खेळता खेळता त्याला एक खोंक पडली होती. त्यावेळीं त्याची आई अत्यंत अस्वस्थ झाली होती. आईचं मन किती कोमल आहे ! राधे काहीतरीच सांगतो.

गजू उठून बाहेर गेला. बाहेरच्या गार वाऱ्याने त्याची उदासीनता पळून गेली. तो मनार्शीच पुटपुटला. “मी स्वतःच रामूला स्पष्ट विचारीन ! तो सारं खरं सांगेल मला !” इतक्यात त्याला राधे येताना दिसला.

राधे आणि गजू चालू लागले.

वाटेत त्यांना एक कागदाची पुडी दिसली. ती उचलायला दोघेही धावले.

राधे म्हणाला, “तंबाखूची पुडी दिसते आहे !”

गजू म्हणाला, “शेगा असतील !”

राधेने गजूच्या हातातून पुडी हिसकली. त्याने ती उघडली. तो ओशाळला. गजू हसू लागला.

पुडीत माती आणि दगड होते.

समोरून चार पांच मुलें येत होतीं. रामूही त्यांत होताच ! तीं मुलें

त्याच्यासमोर येऊन उभी राहिली. रामू म्हणाला, “माझी शेगाची पुडी येथेच कुठेतरी पडली आहे. सागा कोणी घेतली ती ? मी पैसे वसूल करीन.”

इतर मुले जोरजोराने हसू लागली. एक म्हणाला, “शेगा नाही ! तंबाखू होती. गजू विड्या ओढतो ना ! मी मास्तराना सागेन !”

गजने रामूला पत्राबद्दल सरळ सरळ विचारायाचे ठरविले होते. पण त्याची ही विचित्र वागणूक पाहून तो म्हणाला, “रामू ! तूं फार हलकट आहेस.”

“हलकट ? तूं का मी ? दुसऱ्याच्या वस्तू चोरतोस ? आणि मला हलकट म्हणतोस ? थाव, तुला मी पोलीस नाक्यात बंद करतो.” रामू सतापाने म्हणाला.

“आला मोठा पोलीस नाक्यात बंद करणारा ! ताकद तर पाहा !” असे म्हणून गजू पुढे गेला. रामूही गजूच्या मागोमाग चालू लागला. गजू म्हणाला, “तूं माझ्या मागे कां येतोस ?”

“माझी खुशी ! तूं कोणाला अडवूं शकत नाहीस !”

“मग जा तूं !” असे म्हणून गजू उभा राहिला.

“नाही जाणार मी ! तूं कोण मला हुकूम करणारा ?”

गजू चालू लागल्यावर रामू पण त्याच्या बरोबर चालू लागला. तो म्हणाला, “चल घरी ! काकीकडून पिटवतो तुला आज ”

गजू राधेकडे वळला अन् म्हणाला, “चल राधे, आपण विहिरीवर स्नान करायला जाऊं ! त्या ठिकाणी रात्री मोठी भूतं असतात म्हणे ! पाहतो आता कोण येतं माझ्या बरोबर ! ते पहा अंधारात एक भूत उभं आहे !”

इतर मुले घाबरलीं अन् पळालीं. रामू म्हणाला, “मी हलकट मुलांच्या बरोबर जात नसतो” आणि तोही घराकडे जावयास निघाला.

“गजू, जरा आपल्या काकांना तर बोलावून आण !” यमुना म्हणाली.

गजू समजला की आई केशवकाकाना बोलावून आण म्हणून सांगते आहे. पण त्याने मुद्दामच विचारले !

“मोहन काकाना.....?”

“त्यांना नाही रे ! तुझे काका !”

“कोण ? केशवकाकाना बोलवायचं का ? मला आता गणितं करायचीं आहेत ! अभ्यास केला नाही तर मास्तर मला मारतील ! थोड्या वेळानंतर जाईन ”

“एक तास झाला नुसता हुंदडतो आहेस ! म्हणे अभ्यास करायचा आहे ! जा आधी ! जातोस की नाही !”

गजूने आईकडे पाहिले. तिचा काळजीने काळवंडलेला चेहरा पाहून तो खिन्न झाला. एकदम असबद्ध प्रश्न त्याने विचारला. “आई तूच म्हणालीस की, बाबाचं पत्र आलं नाही म्हणून !”

यमुना म्हणाली, “माझ्याजवळ पत्र आलं नाही. आलं असतं तर तुला दाखवलं नसतं का ? आणखी कोणाला तरी पत्र आल्याची बातमी आहे !”

“रामूला आलं आहे पत्र ? अगदी खोटं !” गजू एकदम म्हणाला, “बाबाचं पत्र रामूला येण्याचं काय कारण ? पत्र आलं असतं तर मला येतं. आलं असेल तर केशवकाकाना आले असेल ! मी त्यांना विचारलं होतं एकदा ! तेव्हा त्यांनी कांही नीट उत्तर दिलं नव्हतं !”

“रामू तुला शाळेत भेटत असेल !”

“कित्येक दिवस झाले तो शाळेत येत नाही. एकदा मास्तरानी त्याला खूप मारलें होते. शाळेत नेहमी तो गप्पाच मारतो !”

यमुना म्हणाली, “तो जर माझ्याजवळ आला तर मी त्याला विचारीन.”

“तो आपल्या बापाला ऐकत नाही, तुझें काय ऐकेल तो ? मुलें म्हणतात की त्याला एक पत्र आलें आहे नि त्याचें उत्तरही त्याने पाठविलें ! मला अस वाटतं की, केशवकाकानाच पत्र आलें असेल ! राधेही असच म्हणत होता !” गजू म्हणाला.

यमुना म्हणाली, “त्यांना नाही पत्र आलें ! जा बरं, त्यांना बोलावून आण.”

केशवकाकाबद्दल आईच्या मनात असलेला विश्वास गजूला आवडला नाही. तो म्हणाला, “आई, तुझा फार विश्वास आहे केशवकाकावर ! राधे म्हणाला की, रामूच्या वडलानी त्यांना कसली तरी नोटीस दिली आहे. म्हणूनच ते लपवीत असतील ! केव्हाना केव्हा खरी गोष्ट कळेलच.”

यमुना रागावली आणि कठोर स्वरात म्हणाली, “तुला नाही ठाऊक ! जा तूं !”

गजू निघून गेला.

यमुनेने आपल्या पतीच्या आजाराची बातमी कोठून तरी ऐकली होती. आजारपणाच्या बातमीने सुद्धा एक क्षणभर तिच्या अंगांत आनंद संचारला होता. आजारी आहेत; म्हणजे जिवंत आहेत नक्कीच ! तिच्या मनांत असख्य विचार येऊ लागले. ‘ते कसे असतील ? त्यांना कसला त्रास होत असेल ! आजारपणात पाणी घायलासुद्धा कोणी नाही त्याच्याजवळ ! त्यांना औषध कोण देत असेल ? या सर्वांचा पत्ता कसा लागेल ?’

यमुनेने कितीतरी दिवसापासून तिच्या पतीची बातमी ऐकण्यास कान उत्सुक केले होते. कधीपासून दोन्ही डोळे लावून ती त्यांची मार्ग-

प्रतीक्षा करीत होती ! दिवस उगवला नि मावळला ! रात्र आली अन् गेली ! सप्ताह, पंधरवाडे, महिने आले नि गेले. वर्षे सुद्धा गेलीं. असं असून सुद्धा तिने निद्रेत अगर जागेपणात, सुखात अगर दुःखात आपल्या एकमेव आशेचा कधीहि त्याग केला नाही. तिच्या अंतःकरणात फक्त एकच आशा-दीप सतत तेवत होता. आज पुन्हा तिला वाटलं, 'दीप विझला नाही; तो कधीना कधी प्रदीप्त होईल. आज आपल्या नवऱ्याची बातमी मिळाली आहे. आपण नवऱ्याला पाहू शकू' इतक्या जवळ तो आहे ! पण बातम्या डोळ्यांनी पाहण्या नसतात ! कानानी ऐकावयाच्याच असतात ! पण माझे कान तर बधिर झाले नाहीत ना ? देवा ! हे सारं काय चाललं आहे ? का माझा अंत पाहतोस ?'

पण हे अस झालंच का ? आपले ग्रह चागले झाले म्हणजे आपला पति आपोआप घरी येईल या गोष्टीवर तिचा विश्वास होता. ते तिच्याकडे येतील अन् झोपेतून उठवीत म्हणतील, "कसं काय, ठीक आहेना !" पण मी इतकी हतभागिनी आहे काय ? आज हे काय ऐकते मी ! माझ्यापेक्षा जास्त जवळचे या गावात कोणी त्यांना आहे काय ? ते आपली दुःखे दुसऱ्याजवळ सांगू शकतील कां ह्या गावांत ! मी किती दुर्दैवी ! देवा ! हे काय ?

तिच्या डोळ्यातून अश्रूंचे ओघळ वाहू लागले !

किती वेळ झाला, त्याचे तिला भान नव्हतं. गजू येताच ती चपापली. "केशवकाका कांही महत्त्वाच्या कामानिमित्त बाहेर गेले आहेत. थोड्या वेळाने येतील" गजू म्हणाला.

यमुनेने केशवला मुद्दामच बोलावलं होतं. तिला विचारायचं होतं की, ह्यांच्या आजारीपणाची बातमी पसरली तरी कशी ? मोतीराम पाटलाकडे काही पत्र आले आहे काय ? कदाचित् जयरामकडे पण बातमी आली असावी. कसेंही करून त्याचा तपास तर करावयास हवाच ! तिचे हात पाय लटलटू लागले.

'काय करावं' या बाबत ती कांहीच निश्चय करू शकली नाही.

केशव पोस्ट ऑफीसकडे चालला होता. वाटेतच त्याला पोस्टमन भेटला. त्याला थांबवून तो म्हणाला, “जरा थांबता का ! तुम्हांला कांही विचारायचं आहे ?”

पोस्टमन थांबला. केशवने त्याला विचारलें, “यमुनाबाईचे कांही पत्र आलं होतं कां इतक्यात ?”

“आलं असेल ! बरं आहे !”

“असेल काय ? ते पत्र तुम्ही त्यांना न देता चुकून दुसऱ्याला दिलेलं दिसतं !”

“दुसऱ्याच्या पत्राबद्दल मी तुम्हाला कस सांगूं ?” इमानदारीचा आव आणीत तो म्हणाला. “आमच्याकडे असा नियम नाही. पोस्टल गाईडमध्ये लिहिलं आहे.....”

“त्यांत कांहीहि लिहिलं असेल पण तुम्ही एखाद्याचं पत्र दुसऱ्याला देऊं शकत नाही. यमुनाबाईंना हें समजलं आहे. याची तक्रार करण्यासाठी त्या कलेक्टर साहेबांच्या बंगल्यावर जावयास निघाल्या होत्या. मीच त्यांना रोखलं नि म्हटलं, तीं आपलीचं माणसे आहेत. कोणाच्या पोटावर पाय देणें बरं नाही. ‘हें पहा ! दुसऱ्या कोणालां त्यांचें पत्र चुकून दिलं असल्यास तुम्ही मला परत आणून द्या. उगीच कोणाला तक्रार करायला संधी नको !’ केशव दटावणीच्या स्वरात म्हणाला.

पोस्टमनने उत्तर दिलें, “त्यांना जर तक्रारच करायची असेल तर खुशाल करूं दे ! अगदी मिनिस्टरपर्यंत पोचल्या तरी हरकत नाही.

मला त्याची भीति नका दाखवू ! पण काहो ! त्याचे पत्र मी तुम्हाला कस देणार ? नियमाच्या विरुद्ध आहे हे !”

“पण यमुनाबाईचं पत्र मोतीराम पाटलाच्या मुलाला देणे सुद्धा तर नियमाच्या विरुद्ध आहे !” केशवने जरा रागानेच म्हटले.

पोस्टमन हंसत हंसत म्हणाला, “यमुनेचं पत्र तुमच्या हातांत मी इतक्यात कसं देऊं ? तुम्ही अजून लाडू कुठे दिले आहेत ? माझं तोंड पण गोड केलं नाही. आणि सारा समारंभ कुठं झाला आहे अजून ? जेव्हा लाडू खाऊं अन् ठेकर देऊं तेव्हा तुम्ही खरे मालक बनाल !”

केशवला पोस्टमनची हो चेष्टा आवडली नाही. तो म्हणाला, ‘ उगाच कांहीतरी बोलूं नका ! ठीक आहे ! पाहून घेईन मी !”

“अहो ! रागावलात वाटतं !” पोस्टमन म्हणाला, “मी तुम्हाला सारं खरं खरं सागतों. आजकाल माझी ड्यूटी जवळच्या खेड्यात आहे. या गावाचे काम दौलत पोस्टमन करतो. मला आठवतं आहे की, यमुनेचे एक पत्र आले होते. डाक सॉर्ट करताना मी पाहिलं होतं. पंधरा-वीस दिवसांपूर्वीची गोष्ट असावी ही !”

“हो हो, बरोबर आहे ! इतक्याच दिवसांपूर्वीची ही गोष्ट असावी.” आपले अज्ञान प्रगट न होऊं देता केशव म्हणाला.

पोस्टमन पुढे सागूं लागला, “तें पत्र दौलतने मोतीराम पाटलाच्या मुलाच्या हातात दिलं. तो मुलगा यमुनेच्या मुलाच्या वर्गात शिकतो ना ! दौलतच्या विरुद्ध अशा अनेक तक्रारी आहेत ! तुम्हीं जरूर त्याच्या-विरुद्ध तक्रार करा. मी रात्रीं तुम्हाला सर्व सागेन. आता तर मला वेळ नाही. दहा-पंधरा मैलांचा चक्कर मारून रात्रीं परत यायचं आहे ! मोठी त्रासाची आहे ही नोकरी !”

असें म्हणून तो पोस्टमन निघून गेला.

केशव ताबडतोब मोतीराम पाटलाच्या घरीं गेला. पाटील आपल्या घराच्या नवीन बैठकींत होते. घराचे काम अजून चालूच होते. एका

मळकट शार्ईचे डाग पडलेल्या सतरंजीवर मोतीराम पाटील बसले होते. त्याचेजवळ हिशोबाच्या वह्या दिसत होत्या.

केशवला पाहिल्याबरोबर ते वह्या अन् कागद सावरीत म्हणाले, “या ! आज इकडे कुणीकडे !”

नमस्कार केल्यावर केशव म्हणाला, “आलो झालं असच ! रामू भैय्या कुठे आहे आपला ?”

पाटलाचा चेहरा एकदम गोरा मोरा झाला. ते म्हणाले, “आताच बाहेर गेला आहे ! काही काम आहे का त्याच्याशी ? कांही विचारायचं असेल तर मला विचारा !”

“नाही ! आपलं सहज विचारले. पाटील साहेब, रामूला तुम्ही शिकण्यासाठी एका मोठ्या शहरांत पाठवा. थोडं थोडं इंग्रजी शिकला की तो लवकर एखादा मोठा ऑफीसर होईल. जरूर पाठवा त्याला शिकायला !”

पाटील जरा खुषीत आले. ते म्हणाले, “माझी सुद्धा हीच इच्छा आहे. पण शहरात वॉईट सगतीमुळे मुले बिघडतात ना ?”

“असे कसे होईल ? महिना-पंधरा दिवसांतून तुम्हांला कोर्टाच्या कामासाठी शहरात जावेच लागते ना ? देखरेख राहीलच तुमची !” केशव म्हणाला.

पाटलानी एकदम विषय बदलला. ते म्हणाले, “यमुनेशी पाट लावायचं काय झालं ? त्यांत उशीर कशाबद्दल होत आहे ? अशा गोष्टींत उशीर नको. मधे काड्या घालणारे पुष्कल लोक असतात. यमुनेने जर आणखी कोणाचं ऐकलं तर ! उद्या काय होईल हे कोणी सांगू शकत नाही. उद्या करणार असाल तर आजच करा. आणि हें पहा, तुमचा आमचा झगडा पण मिटवून टाकूं ! उगाच कोर्ट कचेऱ्या कशाला ? त्यात दोघाचेही नुकसान होते.”

केशव म्हणाला, “एकदा, हिशोब तर करा. तुम्हाला किती पैसे मिळाले, कधी मिलाले वगैरे सर्व नीट पाहून सांगा. तसेंच, व्याजाचा दर

काय, किती व्याज झाले, वगैरे सर्व माहीत तर करून द्या. आणि हें पहा, यमुनेबद्दल तुम्ही जे बोललात ते सर्व खोटं आहे. यमुना कांही अशी नाही की.....”

“वाऽवाऽ केशवराव ! असल्या गोष्टी वेशीवर यायला वेळ लागत नाही. बाकी, हात खूप मारला तुम्ही ! फार चागलं झालं ! यात वाईट काहीच नाही. ज्या ठिकाणीं सूर्य पोचू शकत नाही त्या ठिकाणीं कवि जाऊ शकतो या म्हणीप्रमाणे तुम्ही केलं ! वा, कसं ओळखलं आम्ही ?”

‘ पाटील हें सारं खोटं आहे. मी सागतो, असं काहीही नाही.’
केशव म्हणाला,

“खोटं आहे ना ! हात्तेच्या ! मग खरं करून दाखवा ! अन् तेही लवकर ! या कामात काही मदत हवी असल्यास मी देण्यास तयार आहे. बस ! उशीर नको !” मोतीराम पाटील म्हणाले; “पण तुम्हाला माझा झगडा मिटवायला हवा ! बस ! लवकर करा !”

“का ! घाई का ? कारण विनायक जिवंत असल्याची बातमी तुम्हाला मिळाली आहे म्हणून ! का यमुनेचं शेत आणि विहीर तुमच्या ताब्यात देऊं ? कारण विनायक परत आल्यानंतर त्याच्यासाठी काहीहि शिल्क राहूं नये ! कां, खरं आहे ना ?” केशव खवचटपगे म्हणाला.

क्षणभर मोतीराम विचारात पडला. त्याच्या तोंडून काहीच उत्तर निघालं नाही. कोरडं हास्य करीत तो म्हणाला, “तस नव्हे केशव ! सारेच बेईमान नसतात ! मी आपलं तुझ्या फायद्याचं बोललों. आणि त्या बरोबर माझी झंझट पण सपेल !”

याचवेळीं रामू एकदम आला आणि म्हणाला, “काका, ती वस्तू पेटीत नाही सापडली ! आजीने सारं धुंडलं !”

मोतीराम ओशाळला. इतक्यात रामू येथे यावयास नको होता. कारण पांच मिनिटापूर्वीच तो घरात नसल्याची खोटी थाप त्याने दिली होती. तो म्हणाला, “रामू ! बरं तूं आता जा.”

केशवला पाहताच रामूला नेहमी संताप येई. पण आज मात्र त्याला आसुरी आनंद झाला. आज कस झकत आमच्या घरी यावं लागलं ! त्याला काही विचारण्यापूर्वी मोतीराम म्हणाला, “त्याला काय विचारतां ? जें विचारायचं असेल ते मलाच विचारा !”

रामू मध्येच म्हणाला, “विचारूं द्या न काका त्यांना. ठीक उत्तर देऊन त्याचे तोंड बंद करीन ! त्या पत्राबद्दलच विचारणार ना ? विचारा !”

केशवचा चेहरा संतापाने लाल झाला. हा मुलगा इतका उर्मट असेल याची त्याला कल्पना नव्हती. केशव म्हणाला, “चागले दिवे लावेल हा पोरगा ! कुळाचं नाव मोटं करशील अशाने हा ! पत्राबद्दल विचारायला आलो होतो. तूं पोस्टमनकडून यमुनेचे पत्र घेऊन लपवून ठेवलं आहेस ना ?”

उर्मटपणाने रामू उत्तरला. “तुम्ही मला विचारणारे कोण ? तुम्ही काही पोलिस-शिपाई नाही ? आपल्या घरची वाट धरा. मी तुम्हाला काहीहि सांगणार नाही” असे बोलून रामू तेथून निघून गेला.

मोतीरामला रामूचे हे उद्दामपणाचे उत्तर ऐकून खेदाबरोबर आनंदही झाला. तो स्वतः असे बेजबाबदार उत्तर केशवला देऊं शकला नव्हता. त्याच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचे समाधान दिसले. त्याला वाटले रामू शिकून सवरून उत्तम सरकारी ऑफीसर बनेल आणि घरची स्थावर इस्टेट चागल्याप्रकारे साभाळील.

केशव एकदम उठला. तो म्हणाला, “मुलगा आहे म्हणून सोडून देतो, दुसरा कोणी असता तर चांगलाच इंगा दाखविला असता. बरं आहे ! मी पोलीस चौकींत जाऊन रिपोर्ट करतो.”

मोतीरामने हात धरून त्याला खाली बसवले; तो म्हणाला, “पोराची जात आहे; कशाला लावून घेतां मनाला ? पण ही पत्राची काय भानगड आहे ?”

“पत्राची भानगड तुम्हाला कांहीच माहीत नाही का पाटील ? कशाला ही लपवाछपवी ? मुलाने पत्र हरवले असले तर हरवूं दे ! पण त्यातला मजकूर तर सागाल !”

“पोस्टमन म्हणतो की, त्याने यमुनेचे पत्र रामूजवळ दिले म्हणून ! तो दुसऱ्याचे पत्र भलत्याच कोणाजवळ कसा देईल ? तरी पण मी एकटा शातपणाने त्याला विचारीन ! यावेळी तो काहीही सागणार नाही. तो काय म्हणाला ते तर तुम्ही ऐकलेच आहे.”

“तुम्ही त्याला काय आणि कसं विचाराल हे मी ओळखलं ! बरं आहे पाहून घेईन !” असे म्हणून केशव तावातावाने चालता झाला.

यमुनेला काय करावं, कोठे जावं काही सुचेना. तिला सर्व ठिकाणी शून्यवत् वाटत होतं. आपला पति जिवंत आहे याची खात्री तिला अगोदरही होती. परंतु तो विश्वास अप्रत्यक्ष आणि अप्रमाणित होता. आता तिची प्रत्यक्ष खात्रीच झाली होती की विनायकाचें अस्तित्व या जगात आहे. पण त्याचा तपास लावायचा कसा ? ती अस्वस्थ झाली. काय करावे; तिला काहीच सुचेना ! क्षणात ओठ्यावर येई अन् पुन्हा आंत जाई. एकदम गजून येऊन तिचा हात धरला आणि तो म्हणाला, “आई, आज तू फार उदास दिसते आहेस ग ! साग ना काय झालं तुला ?”

यमुनेने एकदम त्याला मिठी मारली. ती दसदसा रडू लागली. या पूर्वी कधीही ती त्याच्यासमोर रडली नव्हती.

गजूला पण गहींवरून आलं. तो म्हणाला, “आई, रडू नकोस ना !”

“रडू नको तर काय करू गजू ? जीव कसा होतो आहे हें सागता येत नाही. रडलं की जरा मोकळं वाटतं मनाला ! रडू दे मला. खूप रडू दे !”

गजू स्वतःही रडत होता, आणि रडता रडतां तो आपल्या आईचे अश्रू पुशीत होता. पण यमुनेच्या डोळ्यातून अश्रूचा पूर एकसारखा वाहातच होता.

गजून आपलें रडणे एकदम थांबविले. तो म्हणाला, “आई, तूच म्हणतेस ना की देव जें करतो तें चागल्याकरिता करतो. मग तू कां रडतेस ?”

यमुनेने अनेक उपदेशाच्या गोष्टी गज्जला सांगितल्या होत्या; पण आज तिचें तिलाच कळत नव्हते. गजू म्हणाला, “आई, मी उद्या शालेत नाही जाणार. तुझ्याजवळ बसेन. सध्याकाळीं मी जेवणार पण नाही ! तुला बरं वाटत नाही ना ! स्वयंपाक करूं नकोस ! मला पण बरे वाटत नाही.”

यमुनेने वर मान करून त्याच्याकडे पाहिले. त्याचे डोळे पाण्याने डबडबले होते. त्याच्या हाताला हात लागताच त्याचे शरीर तिला गरम वाटले. ती म्हणाली, गजू ! तुझ्या अंगात ताप आहे रे !”

“ताप नाही ग आई. तुला रडताना पाहून मला फार वाईट वाटले.”

“ताप तर आहे तुझ्या अंगात ! आता इकडे तिकडे भटकूं नकोस उगाच ! चल, खाटेवर आडवा हो. वाऱ्यात बिलकूल हिडूं नकोस.”

“तूं तर अजून रडत आहेस आई ! अशाने माझा ताप वाढेल बरं !” गजू म्हणाला.

“आता कुठं रडते आहे मी ? चल स्वस्थ पड, बोलूं नकोस !”

गजू खाटेवर पडला अन् यमुना त्याचेजवळ त्याचं डोकं चेपीत बसली.

सध्याकाळ झाली होती. ताप उतरल्यामुळे गजू पण खेळायला पळाला होता. यमुना अंगणात येऊन बसली होती. तिला काय करावं, काही सुचत नव्हतं.

इतक्यात रूपा आली. दुःखाच्या दिवसात तिने यमुनेला साथ दिली होती. ती आल्यामुळे यमुनेला जरा बरं वाटलं.

रूपा म्हणाली, “तुम्ही अशा एकट्या बसून राहतां हें चागलं नाही. जरा चार चौघांत मिसळावं म्हणजे दुःख हलकं होतं. केशव असा असेल याची मला कल्पना नव्हती.”

यमुना कांहीच बोलली नाही. ती आणखी कोणत्यातरी विचारांत व्यग्र होती.

“सध्या दिवस चांगले दिसत नाही. स्वप्नांत देखील वाटलं नव्हतं तो अस करेल.”

“कोणाच्या मनातलं आपण काय जाणणार बाई ! आपलं नशीब फुटकं म्हणून हें अम होतं.”

रूपा म्हणाली, “नशीब कसलं ह्यांत ! गजू हरवला होता तेव्हा त्याला शोधायला रात्रीचा दिवस केला होता त्याने ! सर्वांनी त्याला धन्यवाद दिले ! पण काय कल्पना की मनात असं काही काळं बेदरं असेल !”

यमुनेने भीत भीत विचारले, “काय, केशवबद्दल म्हणतेस तूं ?”

“नाहीतर कुणाबद्दल ?”

“मला वाटलं. रामूच्या बापाबद्दल, मोतीरामबद्दल बोलत असावीस !” यमुना म्हणाली.

रूपाला यमुनेची कीव आली. तिला वाटलं अति दुःखामुळे ही वेडी तर होणार नाही ना !

यमुना सावध होऊन म्हणाली, “काय ऐकलंस तूं केशवबद्दल ?”

रूपा जरा संकोचाने म्हणाली, “फार वाईट गोष्टी आहेत. तुमच्या इस्टेटीची जबरदस्तीने मालकी मिळवायचा प्रयत्न करीत आहे तो. विनायकचे पत्र आले होते तर त्याला परस्परच उत्तर पाठवून दिलं की गजू...नको बाई ! सागवत देखील नाही ! अशा वाईट गोष्टी लिहिल्या की त्याने येऊंच नाही परत !”

यमुना शांत झाली. तिच्या मनांत कोणते विचार आले असतील कोण जाणे ! रूपा पुन्हा म्हणाली, “तुझ्याबद्दलही काही वाईट उठलं आहे. माझा विश्वास नाही बसला त्याच्यावर.”

“माझ्या बाबतींत जे ऐकलं ते खरे आहेत.” यमुनेचे डोळे पाण्याने डबडबले.

रूपा म्हणाली, “भलतेंच ! मला काय ठाऊक नाही तूं कशी आहेस तें ?”

“कल्पना नाही तुला ! तूं ज्याची बदनामी ऐकत आहेस त्यानेच मला वाचवले आहे. मी तर खरोखरीच पापी आहे पापी ! चांगली शिक्षा भोगते आहे मी ! आज ते कोठेतरी आजारी आहेत पण त्याची सेवा करायचं भाग्य नाही माझ्या नशिवात ! पाप मी केलं आणि दुःख दुसऱ्याला भोगावं लागतं ! मला जर त्याचा पत्ता असता तर नसते गेले मी धावत ? केशव म्हणाला की पाप केलं की करणाऱ्याला नर्क मिळतो म्हणून ते वाईट नाही. पण त्यामुळे दुसऱ्यालाही त्रास होतो म्हणून ते वाईट आहे. माझ्याच पापामुळे त्यांना दूर देशात एकटे राहावं लागत आहे. आज त्याचमुळे केशवला खाली मान घालण्याचा प्रसंग आला आहे.” तिच्या डोळ्यातून अश्रू वाहात वाहात गालावर ओघळू लागले.

यमुनेचे भाषण ऐकून रूपाला फार आश्चर्य वाटलं. आजपर्यंत यमुनेवर तिची फार श्रद्धा होती. यमुनेविरुद्ध कोणी काही म्हटलं की तिला खपत नसे. पण आज तिच्या विश्वासाला धक्का बसला होता. कारण ती स्वतःच आपल्याला पापी म्हणत होती. ती मनातल्या मनात म्हणाली “खरंच ! कोणाच्या अंतर्मनाची कल्पना करणं कठीण आहे !”

: २९ :

राधेनी हाक मारली, “काकी ! अहो काकी !”

आंतून उत्तर आले, “काय आहे राधे ?”

यमुना पटकन बाहेर आली. राधे घाबरून सांगत होता, “रामूने फिर्याद केली आहे काकी !”

“काय ? फिर्याद केली आहे ?”

“रामूला मारत होता गजू ! अर्धमेला केला त्याला !”

“तुम्ही वाचवलं का नाही त्याला ?”

“आम्ही कोणीही त्याच्याजवळ जाऊं शकलो नाही. जो मधे पडायचा त्यालाही मार पडायचा. यात गजूचा पण काही दोष नाही. रामू अगदी मर्मी घाव लागेल अम बोलत होता. उगीच नाही चिडला तो !”

यमुना पुढे जाणार होती. पण राधे काय म्हणतो तें ऐकण्यासाठी ती थांबली. राधे म्हणाला, “गजूला उगीच राग नाही आला. कोणी शिविगाळ केली तर चूपचाप का ऐकावी कोणी ? रामू म्हणत होता मी गावाचा मुख्य आहे. मी जमीनदार आहे. तुमची नांगी माझ्या हातांत आहे. याद राखा. मी अस करेन की तुमचे हाल कुत्रा खाणार नाही.”

यमुना म्हणाली, “यात इतकं भाडणासारखं काय होतं ?”

“इतकंच काय पण तो आणखी अचकट विचकट बोलला. ते सांगण्यासारखे सुद्धा नाही.”

यमुना बाहेर जाणार होती पण ती परत मागे फिरली. थोड्या वेळाने गज्जयेताना दिसला. कपडे धुळीने माखलेले, हातपाय खरचटलेले, कोपर रक्ताने भरलेले, शर्ट फाटलेला अन् सतापाने चेहरा लाल झालेला असा त्याचा अवतार होता. त्याचा चेहरा काळजीने काळवंडलेला दिसत होता.

गज्जला येतांना पाहून यमुनेने ठरविले होते की, त्याला या भांडणाबद्दल कांहीहि बोलायचं नाही; जणू काही घडलेला प्रकार तिला कळलाच नाही. पण गज्जला सताप पाहून ती पण रागावली अन् म्हणाली, “कितीदा सांगितलं की भाडूं नकोस म्हणून ? ऐकत नाही अगदी ! तेथे रामूला तूं मारलं, आता येथे मी तुला मारते !”

गज्ज मुर्दासारखा उभा राहिला. तो म्हणाला, “मारून घे किती मारायचं आहे ते ! सगळ्याचा मार खायलाच जन्माला आलो आहे मी !”

यमुनेने मारण्याकरिता हात उगारला होता तो तिने मागे घेतला. ती म्हणाली, “तूं रामूला का मारलेस ?”

“मारले नाही; अजून मारणार आहे. अस मारीन की पाहात राहाल सारे ! फाशीची शिक्षा झाली तरी पर्वा नाही; पण मारल्याशिवाय सोडणार नाही.” गज्ज त्वेषाने बोलत होता.

यमुना थक्क झाली. त्याचा इतका उर्मटपणा तिने कधी पाहिला नव्हता. जरा रागावले की, कोपऱ्यात मुसमुस रडायचा ! थोड्या वेळापूर्वी तो असा नव्हता !

ती म्हणाली, “तूं पुन्हा त्याच्याशी भाडशील ?”

“हो ! मी त्याला आणखी मारीन !”

“पुष्कळ दिवसात मार खाऊ नाही म्हणून अस बोलतोस कां ?” असें म्हणून यमुनेने त्याला एक थप्पड मारली. गज्ज जास्त बेडर झाला. या मारण्याचा त्याच्यावर काहीच परिणाम झाला नाही.

आई ही केव्हाच कठोर नसते. ती मुलाला रागावते, मारते पण

त्याचं तिला फार दुःख होतें. त्याचा ताठरपणा पाहून यमुनेने गजूला एकदम पोटाशीं धरले अन् पाठ थोपटीत म्हणाली, “आज झालयं काय रे गजा तुला ?”

थोपडण्याचा परिणाम थप्पडीपेक्षाही जास्त झाला. तो हुंदके देऊन जोरजोराने रडूं लागला. आणि म्हणाला, “मला सोडून दे आई !”

तो तोंडाने सोडून दे म्हणत होता पण तशी कृति मात्र त्याने केली नाही.

“रडूं नको राजा ! चागलीं मुलं कधी कोणाशीं भांडत नाहीत !” यमुना म्हणाली.

“तूं मला कां मारलेंस ? माझी तर काहीच चूक नव्हती” हुंदके देत देत तो म्हणाला.

“तूं रामूला मारलेस ना ? तुझं नि त्याचं पटत नसेल तर सोडून दे त्याची सगत !” ती समजावण्याच्या सुरात म्हणाली.

पुन्हा गजूला जोर चढला. तो म्हणाला, “तो जिथे भेटेल तिथे मी पिटेन त्याला. तो का मला वाईट वाईट बोलतो ? केशव माझे वडील होणार म्हणे ! गजू केशव...असें चिडवतो नेहमी. माझ्या आईवद्दल जर कोणी वाईट बोलले तर जीभच कापून टाकेन मी त्याची.”

यमुनेचे डोळे पाण्याने भरून आले. तिच्या डोळ्यांतील अश्रू सुखाचे होते का दुःखाचे ? सागणे कठीण होतं. तिचे तिलाच कळेना ! तिच्या तोंडातून शब्द फुटेना ! तिने गजूला घट्ट आवळलें. त्याने आईच्या भावना पटकन् ओळखल्या. तो मान वर करून म्हणाला, “आई रडूं नकोस ! तुला कोणी काही म्हटले तर मी आहे ना ? मला कोणाची भीति नाही. बाबा नसले तर मी आहे ना ? केशवकाकानेच ही वाईट बातमी फैलावली आहे. आता मी त्यांना माझ्या घरीं येऊं देणार नाही.”

पुष्कळ दिवसानंतरची गोष्ट. गजूचे आणि रामूचे भाडण जुन्यांत जमा झाले होते. मोतीराम पाटलाचा धाक-धपटशा पण पुष्कळ कमी झाला होता. या दृष्टीने जिकडे तिकडे शात होतं. पण यमुनेचं मन कशातच लागत नव्हतं. ती अत्यंत उदास दिसत होती. गजू शाळेत गेला होता. इकडे तिकडे फिरत असताना तिने ठरविले की विहीरीचे पाणी आणावे. दोर आणि बादली घेऊन ती पाणी आणायला निघणार तोच कोणी तरी हाक मारली, “यमुनाबाई आहेत का ?”

हा तर पोस्टमनचा आवाज ! तिच्या पोटात धस्स झालं. सामान खाली ठेऊन ती एकदम बाहेर आली.

“एक पत्र आहे ! बेअरिंग आहे ! दोन आणे पडतील !” पोस्टमन म्हणाला.

“पत्र आहे ?” ती आश्चर्याने म्हणाली. दोन आणेच काय पण, त्यासाठी ती आपली सारी धनदौलत व्यावयास तयार होती.

पत्र देऊन पोस्टमन निघून गेला.

यमुनेचे हातपाय लटलटा कापू लागले. काय असेल या पत्रात ? तब्येत कशी असेल त्याची ? किती रागावले असतील ते ? येण्याचं तर त्यांनी लिहीलं नसेल ना ? पहिल्या पत्राचं उत्तर न देताना सुद्धा त्यांनी हे दुसरं पत्र लिहिलं आहे. त्यांची प्रकृति चांगली नसेल म्हणून गजूला घेऊन मला बोलावलं तर नसेल ना ! या अन् अशा असख्य प्रश्नांनी तिच्या मनांत गोंधळ केला.

गजू शाळेतून केव्हा येतो असे तिला होऊन गेले. आजच तो नेमका उशीरा यायचा नाही तर ! तो येईपर्यंत थांबलेले बरे ! हे पत्र त्याच्याकडूनच वाचून घेईन मी ! दुसऱ्याच क्षणी तिचा विचार बदलला. ती पत्र घेऊन लगबगीने बाहेर जाताना दिसली.

थोड्या वेळाने जेव्हा ती परतली त्यावेळीं तिच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा उन्माद होता. राधे तिला वाटेंतच भेटला होता. राधेच्या

ओळखीचं अक्षर होतं ते ! तो म्हणाला की हें पत्र रामूने यमुनेच्या नांवावर लिहिलेले आहे. हें त्याने गजूच्या वडिलांना लिहिलें होतें. पत्ता ठीक नसल्यामुळे पाठविणाऱ्याकडे ते परत आलें आहे. साऱ्या भानगडीचा उलगाडा होतांच यमुना मोतीराम पाटलाकडे गेली होती. पण बरेच दिवसांपासून ते गावात नव्हते.

इतक्यात गजू धांवत आला ! तो घोगऱ्या स्वरात म्हणाला, “कुठं आहे ते रामूचं पत्र ? दें बरं ! मी आत्ताच जाऊन त्याची चागली खबर घेतों.”

“वहिनी, आज तोंड गोड करा ! बोला, देता वचन !” केशव म्हणाला.

“कशासाठी ?” यमुनेने आश्चर्याने विचारलें.

“वचन न देता सागूं ? इतका साधा भोळा नका समजू ! आधी ‘हो’ म्हणा, म्हणजे सर्व काही सागतों.”

केशवच्या चेहऱ्यावर प्रसन्नता खेळत होती. यमुनेला ज्या गोष्टीची सर्वांत जास्त उत्सुकता होती, तीच गोष्ट तिच्या मनात प्रथम आली. पण तिला शंका आली; कोणास ठाऊक केशव काय सागणार आहेत ! ती अत्यंत उदास अंतःकरणाने म्हणाली, “दुसऱ्याचे तोंड गोड करण्याचें भाग्य कुठे आहे माझे !”

केशवला वाटलें की यमुनेच्या मनात अजून त्या पत्राचेंच घोळत आहे. तो म्हणाला, “पत्रासाठी इतके वाईट कशाला वाटून घेता ? मी दुसरेंच काही सागणार आहे. विनायक सदरमधे आला आहे. सायंकाळचे गाडीने येथे येणार आहे.”

“आले आहेत ?” हर्षातिरेकाने तिच्याच्याने अधिक बोलवेना. तिच्या डोळ्यांतून अश्रुप्रवाह सुरू झाला.

केशवचें अंतःकरणही भरून आले. तो म्हणाला, “वहिनी, इतके दिवस तुम्ही दुःखांत काढले अन् आता आनंदाची वेळ आली असतांनाही तुम्ही रडत आहांत ?”

बगलेंत दप्तर घेऊन गजूसालेंतून येत होता. केशवला घरांत पाहतांच

तो सतापला. कोणाकडे न पाहताच पाय आपटीत तो घरांत शिरला. दफ्तर नेहमीच्या ठिकाणीं न ठेवता ते त्याने ओसररीतच फेकले.

इतक्यात केशव म्हणाला, “ऐकलंस का गजू! आज अशी गंमत सागीन की तुझं तोड गोड केल्याशिवाय सोडणार नाही मी.”

गजूने गुन्यांतच त्याच्याकडे पाहिले. तो कांही बोलणार इतक्यात यमुना म्हणाली, “ऐक तर ते काय सांगतां आहेत ? ते म्हणतात, तुझे बाबा आज येणार आहेत.”

गजूचा या बातमीवर विश्वासच बसेना. तो म्हणाला, “कुठे आहेत ते ? थापा मारत असतील !”

यमुनेच्या काळजात धस्स झालं. तिच्या मनात आले, कुठे बोला फुलाला गाठ न पडो !

तो एकदम आईला बिलगला अन् म्हणाला, “आई, कुठे आहेत बाबा ? साग ना कुठे आहेत ? केव्हा येणार आहेत ? कोटून येणार आहेत ? पाहा ! मी तुला सांगितलं नव्हतं का ?”

केशव म्हणाला, “माझ्याजवळ ये म्हणजे मी सांगेन सारं !”

केशवबद्दलची त्याच्या मनांतील अटी थोड्या वेळ कमी झाली. तो केशवला जाऊन चिपकला. तो म्हणाला, “सागाना, कुठे आहेत बाबा ? मी जाईन आणि त्यांना माझ्याबरोबर घेऊन येईन. आई येईल माझ्याबरोबर आणि तुम्ही पण या काका ! आपण वाजत गाजत आणू त्यांना !”

काही वेळानंतर ज्या व्यक्तीने विनायकला पाहिलें होते त्या व्यक्तीला घेऊन केशव आला. ती व्यक्ति म्हणाली, “मी जेव्हा तद्दलील कचेरींतून परत येत होतो, त्यावेळीं विनायक एका टांग्यांतून जात असताना दिसला. त्याच्याबरोबर जयराम व आणखी एक गृहस्थ होता. जयराम नसता तर मी कदाचित् विनायकला ओळखलंही नसतं ! मी टांग्याजवळ गेलों तेव्हा त्याने पण मला ओळखले. त्याला जाण्याची घाई होती म्हणून आम्ही कांही विशेष बोलू शकलों नाही.”

संध्याकाळीं गाडीची वेळ होती. इतका वेळ प्रतिक्षा करणे फार कठीण झालं तिला. सारे आयुष्य तिने त्याच्या प्रतिक्षेत काढलं पण आताचा हा थोडा वेळ तिला युगाप्रमाणे वाटला. गजू केव्हाच आपल्या मित्राना घेऊन स्टेशनवर गेला होता. यमुना एकटीच होती घरांत. या एकातांत कितीतरी गोष्टी तिच्या मनांत येत आणि जात. किती दिवसात तिने घर सारवले नव्हते. ते आले तर काय म्हणतील ? त्यांना नेहमी नीट नेटके, सारवलेले अंगण आवडते.

तिला आपल्या मामंजीची पण आठवण झाली. ते गेले तेव्हा त्यांनी गजूला आणि त्याच्या वडिलाना यमुनेच्या स्वाधीन केलं होतं. किती विश्वास होता त्याचा तिच्यावर ! तिला ते घराची लक्ष्मी म्हणत. तिच्या मनांत विचार आला, “मामंजीच्या आशीर्वादाने सर्व कांही ठीक होईल. ते अजून घरी आले नाहीत तरी काय झालं ? पुढे पुष्कळ आयुष्य आहे ! ते सुखरूप तर आहेत. कोणीतरी डोळ्यांनी पाहिलं आहेना त्यांना ? जे संकट आलं होतं तें गेलं ! पण मी दुःखात इतकं कां घाबरावं ? माझ्या सासऱ्यांनी मला फार मोठा धीर दिला. ते स्वर्गातून आज मला आशीर्वाद देत असतील ! मला भास होत आहे की, त्यांनी माझ्या डोक्यावर हात ठेवला आहे.

यावेळीं यमुनेला रडावेसे वाटलं ! या एकातात तिच्याकडे कोणी बसायला येऊन तिचें एकातातील सुख हिरावून घेऊं नये असं तिला वाटलं.

गाडी आली अन् गेली. जीं दहा बारा माणसे उतरलीं त्यांत विनायक नव्हता. गजूला दुःखापेक्षा लाजच अधिक वाटली. त्याने विचार केला की, इतक्या मित्रात आपण उगाच डागोरा पिटला; एकटेच आलों असतो तर काय वाईट झालं असतं ? त्याच्या मनांत एक प्रकारचा आनंदच होता. पण वडील न आल्यामुळे त्याला अत्यंत वाईट वाटले. त्याला मोठमोठ्याने रडण्याची इच्छा झाली. परन्तु इतक्या सर्व मित्रासमोर कसे रडावें याचा त्याला प्रश्न पडला.

त्याने बरोबर एक सुंदर फुलाचा हार नेला होता. मोठ्या व्यक्तीचा सन्मान हार घालूनच करतात असे त्याने शाळेत पाहिले होते. त्या हाराचे तुकडे तुकडे करून फेकून द्यावे असे त्याला वाटले.

एक मुलगा म्हणाला, “अरे, त्याच्याजवळ गाडीने यायला पैसे नसतील. पायींच येतील ते.”

राधे म्हणाला, “मी सांगितलं होतं की, माझा केशववर विश्वास नाही म्हणून ! तुझ्या घरीं जाण्यासाठी केशवने हें कारस्थान रचलें असावे.”

गजू म्हणाला, “शक्य आहे हें !”

गजूने खरं सांगितलं नाही ! त्याचं मन त्याला सागत होतं की आपले वडील दगा देणार नाहीत. तो म्हणाला, “आज मंगळवार आहे. मंगळवारीं घरीं परतून येऊं नये असे म्हणतात ना ! म्हणून ते आले नसतील !”

राधे हंसला आणि म्हणाला, “केशवकाकासारखेच बोलतो आहेस तूं !”

गजू केशवचे नाव निघूं नये याबद्दल काळजी घेत होता; पण राघेने ते नाव काढलेच ! तेथून स्वतःला सावध करण्यासाठी गजूने धूम ठोकली.

केशवला एक विचित्र शंका आली. मोतीराम पाटील कितीतरी दिवसांपासून बाहेर गावाला गेले होते. एके दिवशी केशव त्याला भेटायला गेला असतानाच त्याला ही बातमी कळली होती. त्याच वेळी त्याचे मनात एक शंका आली होती पण त्याने ती कोणाजवळ बोलून दाखविली नाही. यावेळी पुन्हा त्या शंकेने त्याच्या मनात जोर मारला. अशावेळी स्वस्थ बसणे त्याच्या स्वभावात नव्हते. विचार करीत करीत सदरकडे जाणाऱ्या एका गाडीत तो बसला. रात्रीच त्याने विनायकाचा तपास केला होता पण त्यात त्याला यश आले नव्हते.

दुसऱ्या दिवशी जयरामला शोधायला त्याला फार वेळ लागला. पहिले घर त्याने सोडून दिले होते. केशवला त्याचे नवीन घर सापडले, पण त्यावेळी तो घरी नव्हता. पुन्हा त्याचे घरी जात असता त्याला वाटेतच मोतीराम पाटील भेटले. त्याने जोराने हाका मारले, “मोतीराम पाटील; अहो मोतीराम पाटील !”

“काय आहे ! मला आता बिलकूल वेळ नाही ! मग भेटू आपण !” इतके बोलून मोतीराम पाटलांनी आपला चालण्याचा वेग वाढविला.

केशवने ताडले की तो तोंड लपवीत आहे. दोन शब्द बोलला असता तर काय मोठा उशीर झाला असता. जाऊं द्या ! केव्हाना केव्हा पत्ता लागेलच.

मोतीराम पाटलाचे काम करणाऱ्या वकीलाच्या घरी केशव येऊन पोचला. वकीलसाहेब अजून आपल्या बैठकीत आले नव्हते. काही पक्षकार त्याची वाट पाहात आपसात गप्पागोष्टी करीत होते. डेस्कजवळ बसून मुनशी काहीतरी लिहीत होता. नवीन माणूस आलेला पाहून मुनशी म्हणाला, “कसला मुकदमा आहे ?”

केशव म्हणाला, “मुकदमा नाही. मोतीराम पाटलाला भेटायला आलों होतो.”

मुनशींनी खाली मान घालूनच उत्तर दिले, “ते इथे नाहीत.”

केशव म्हणाला, “इथे आले होते ना ? कुठे गेले ?”

“कोण आलं, कुठे गेले याचा तपशील ठेवायला नाही मी इथे !”

बाकावरील एक पक्षकार म्हणाला, “मुनशीजी का उगाच रागावतात ? नीट का सागत नाही त्यांना ?”

मुनशींनी लिहिणं बंद केले आणि म्हणाले, “इथे बसून खड्डेघाशी करावी लागेल तेव्हा कळेल ! आता तुम्ही मुनशीच्या रावण्या कराल, पण पैसे देण्याच्या प्रसंग आला तर घासाघीस कराल. काल असाच एक पक्षकार येऊन गेला. सारा दिवस त्याच्या कामात गेला. इकडे फीर, तिकडे फीर. पैशाच्या नावाने शून्य ! पैसे मग देईन म्हणे लिहिण्याचे ! तो नेहमीच असेच करतो. अशानाच आमच्या साहेबासारखे वकील मिळतात. दुसरीकडे गेलं की समजेल ! अशा माणसाचे तुम्ही अगदी सकाळीच नाव घेतले. भगवान करो आणि आपणास जेवावयास मिळो.”

पुढचे ऐकण्यासाठी केशव बाकावर बसला.

मधेच एकाने उत्सुकता दाखवीत विचारले, “त्या शेत आणि विहीरीचें झाले का रजिस्ट्रेशन ?”

वकीलसाहेबांना यायला अजून अवकाश होता. मुनशीजी टसक्यात म्हणाले, “होणार का नाही ? मी होतो ना ! नाहीतर काम बिघडलं असते. एकदा वाटलं कशाला इतका त्रास घ्यावा ! पण पुन्हा वाटलं, अस करूं नये आपण. पण केलं झालं त्याचं काम ! आपण मदत करायची नाही तर कोणी करायची ?”

“सर्व काही पक्कं झालं ?”

“कोणत्या खटल्याची गोष्ट आहे ?” एकाने मधेच विचारले.

दुसरा म्हणाला, “आजकाल कर्ज घेणारे लोक सावकाराच्या डोळ्यात धूळ फेकून पाहतात. विनायक नावाच्या एका माणसाने मोतीराम

पाटलाकडून कर्ज घेतलं होत. यानंतर तो माणूस गाव सोडून चालला गेला. बरीच वर्षे लोटलीं. मोतीरामने त्याच्या बायकोजवळ तगादा लावला. पण आजकाल ऐकतं कोण ? त्या बाईने मग एकाशीं पाट लावला. तिला एक दहा बारा वर्षांचा मुलगा आहे. त्या बाईची हुषारी तर पाहा ! लग्न लावले दुसऱ्याशीं आणि पहिल्या नवऱ्याच्या शेतावर अन् विहीरीवर आपला हक्क सागूं लागली. कायदे रोज रोज बदलले जातात ! त्यामुळे मोतीराम पाटील काही करू शकले नाहीत. खूप दिवसांनी त्यांना समजले की विनायक जिवंत आहे म्हणून ! ते लागलीच त्या ठिकाणी गेले. विनायक घरी परतणार होताच. याच्यापूर्वी तो फार अडचणींत होता. आपल्या पत्नीची भानगड ऐकून त्याला फार वाईट वाटले. त्याने कर्जफेडीचा करारनामा तेथेच लिहून दिला. मोतीराम पाटलाना वाटलें की, नुसता लेखी करारनामा काय उपयोगाचा ? ते त्याला काल गावांत घेऊन आले अन् सारं काही रजिस्ट्रेशन करून घेतलं. विनायकाला घरच्या भानगडी ऐकून घरची इतकी चीड निर्माण झाली की, त्याने पुन्हा घरीं तोंड दाखवावयाचे नाही असे ठरविले. काम झाल्या-बरोबर तो येथून लवकरच गेला. मोतीराम पाटलाना जर इतकी हुषारी दाखविली नसती तर त्याचे पैसे बुडलेच असते. हल्ली कोणावरही भरवंसा राहिला नाही !”

“सारं खोटं ! साफ खोटं !” केशव एकदम ओरडला.

“खोटं कम ? ह्या साऱ्या गोष्टी काल वकीलसाहेबासमोर झाल्या बाबा !”

“वकीलसाहेबासमोर झाल्या म्हणून काय झालं ? तं मोठे देव लागून गेले जसे काही !” केशव सतापून सागूं लागला.

“कोण आहांत तुम्ही ? इतक्या उर्मटपणाने कां बोलता आहांत तुम्ही ?” मुनशी म्हणाले.

“हा उर्मटपणा नाही महाराज ! हें सत्य आहे ! विकट सत्य आहे ! माझं नांव केशव आहे !”

“आ ! केशव ?” ढोघे तिघे आश्चर्याने म्हणाले. मुनशी पण मानभावीपणाने हसले.

“हो ! मीच केशव ! त्या बाईने दुसरे लग्न केले नाही. तिच्या बाबतीत बुद्धिपुरस्सर वाटेल त्या वातम्या उठवल्या गेल्या आहेत. तिला फसवलं आहे सर्वांनी !” केशव जोरजोऱ्याने सागूं लागला.

“खोर्ट असेल, धोका दिला असेल, फसवलं असेल तर कोर्ट कचेरी आहे ना ! इथे कशाला ओरडता अन् घसा कोरडा करता ?” मुनशी म्हणाले. “हं वकीलसाहेबाचे ऑफीस आहे. येथे शातपणाने बोलावे लागते.”

बाकावर बसलेला एक अनुभवी पक्षकार सहानुभूतीच्या स्वरात म्हणाला, “अरे बाबा ! कशाला कोर्ट अन् कचेरी करून वकीलाचे घर भरता ? शहाण्याने कोर्टाची पायरी चढूं नये अस म्हणतात. आता आपल्या बायकोला आणि मुलाला घेऊन काही कामधंदा करा अन् सुखाने राहा ! आतापर्यंत तुम्ही शेतीचा आणि विहीरीचा भरपूर फायदा घेतला ना ! आता त्या मोतीराम पाटलावर का चिडता ?”

केशव म्हणाला, “तो मुलगा विनायकाचा आहे. या सर्व प्रकारात फार फसवा-फसवी झाली आहे. मी स्वतः वकीलसाहेबाना भेटणार आहे.”

मुनशी म्हणाले, “हा मुद्दा चागला आहे. कोर्टात जर सिद्ध झालं की, मुलगा विनायकाचा आहे तर मुकदमा रंगेल चागला ! शेत आणि विहीर कदाचित् तुम्हाला मिळू शकेल ? पण आमचे वकीलसाहेब तुमचा हा मामला चालवू शकणार नाहीत. तुम्ही दुसरे वकील पाहा !”

केशवने कोर्टात जाऊन तपास केला. विनायक खरोखरीच शेत नि विहीरीचे विक्रीपत्र करून दुसरीकडे कुठे निघून गेल्याचे त्याला समजलं.

एक दोन दिवसांत कोर्टीतील बेलीफ येऊन शेतावर आणि विहीरी-
वर ताबा घेणार अशी बातमी यमुनेला समजली.

यमुनेच्या दृष्टीने ही बातमी विशेष महत्त्वपूर्ण नव्हती. भाद्रपद
महिन्यांत आकाशात दिसणाऱ्या एक दोन ताऱ्यावर जर ढगांनी आपली
सत्ता गाजविली तर त्याचेकडे कोणाचेही लक्ष जात नाही. ते प्रकाशित
राहो अथवा न राहो, त्याबद्दल रात्रीला काहीच वाटत नाही. त्याच-
प्रमाणे यमुनेने सुद्धा ती बातमी ऐकली.

इकडे गजू तापाने अंथरूणावर पडला होता. यमुनेला खूप जागरणे
झालीं. ताप वाढला की गजू झोपेत बरळत असे. रामू आणि केशव
यार्चीच नावे तो बरळत असे. यामुळे गजूच्या आजारीपणांत केशव
कोणतीही मदत करू शकला नव्हता.

पति येऊन परतून गेला; आणि तोही आपल्याला न दिसतांना नि
न भेटताना ! याचे दुःख यमुनेला भयंकर झाले. या आपत्तिनंतर लगेच
गजू आजारी पडला. सकटामागून सकटे येत असतात. याला कांहीतरी
अर्थ असेलच ना !

गजूचा ताप आता उतरला होता. पथ्यपाणी चालूच होतं. इळूहळू
तो आवारात खेळू लागला होता.

त्याने आईला म्हटलं, “आई, लोक म्हणतात की अजून विहीर
आणि शेत आपल्या ताब्यात राहू शकतं. कोर्टीत जाऊन मला फक्त
अर्ज करायला हवा.”

यमुना म्हणाली, “गजू तुला हें कांही अजून समजत नाही. तूं अशा गोष्टींचा विचार न करणे हेच उत्तम.”

“मला कळत नाही तर काय झालं ? माझ्याबरोबर वकील राहतील, तूं राहशील !”

यमुना कांहीच बोलत नाही हें पाहून तो पुन्हा म्हणाला, “आई, सर्व लोक म्हणतात की, आपल्याला खूप फसवलं आहे मोतीराम पाटलानी !”

यमुना मधेच म्हणाली, “गजा रे, मी तुला सारं कांही समजावून सांगेन; तूं नुकताच आजारातून उटला आहेस. त्या गोष्टीबद्दल विचारच करूं नको सध्या !”

“पुन्हा कुठे वेळ आहे आई ? बेलीफ तर लवकर येणार आहे ना !” गजू म्हणाला.

“आल्यावर पाहू त्याला. आता तुझं औषध वगैरे घेऊन येते मी.”

आजकाल गजूला भूक चागली लागत होती. औषधपाण्यामुळे विषय आपोआपच बदलला गेला.

यमुना सध्याकाळीं काही कामानिमित्ताने बाहेर निघाली होती. न कळत तिचे पाय तिच्या शेताकडे वळले. तेथे सारं काही तसेंच होते. तीच विहीर, तीच पायवाट, ते आंब्याचें झाड, जाणारे येणारे लोक, सर्व कांही जसेच्या तसें होते. सध्याकाळ काही नेहमीपेक्षा विशेष काळवंडलेली वाटली नाही किंवा नेहमीपेक्षा हवेत काही विशेष उष्मा नव्हता. निसर्गावर कोणत्याही प्रकारचा परिणाम झालेला दिसत नव्हता. दुनियेत काय चाललं आहे हें निसर्गाला जणू काय माहीत नव्हतं !

शून्य अंतःकरणाने यमुना इकडे तिकडे फिरत होती. थोड्या वेळाने ती विहीरीपाशीं आली. त्या विहीरीच्या काठावर बसण्याची तिला इच्छा झाली नाही. नंतर ती आंब्याच्या वृक्षाखाली येऊन उभी राहिली. तिला गतस्मृति आठवल्या. या आंब्याच्या झाडाला तिने खत पाणी घालून मोठे केले होतें. तें झाड पण आता तिचें राहिलें नव्हतें.

ती बेचैन झाली. तिला ग्लानी आली. तिच्या डोळ्यांसमोर काजवे चमकू लागले. ती शेतातल्या एका झाडाला टेकून बसली. तिला वाटलं या ठिकाणी मनसोक्त रडून घ्यावं. घरीं गजूसमोर मनसोक्तहि रडता येत नाही.

सध्याकाळ सपून रात्रीच्या अंधारास सुरवात झाली होती. बाजूच्या पायरल्यावरून काही मुले समूह गीत गात जात होते. गाण्याचे सूर हळूहळू ऐकू येईनासे झाले. ते स्वर यमुनेच्या हृदयात जाऊन भिडले.

यमुनेला इथे बसून किती वेळ झाला होता कोणास ठाऊक ! ती अस्वस्थ झाली होती. ती इकडे तिकडे फिरत होती.

“आई, कुठे आहेस तू ?” या स्वराने ती भानावर आली. तिला आश्चर्य वाटलं गजूला पाहून ! ती जोऱ्याने म्हणाली, “मी येथे आहे रे गजू ! तू इतक्या अशक्तपणात येथे कशाला आलास रे !”

दोघेही पुढे सरकले. “माझा राजा” म्हणून यमुनेने त्याला आपल्या बाहूपाशांत घेतले. ती म्हणाली, “तुला अंधारांत भीति नाही वाटली ? मी आता निघणारच होते घरीं यायला ! तू कसं ओळखलंस की मी येथे आहे म्हणून !”

गजू म्हणाला, “मी ओळखलं की तू इथेच असशील. मला बरं वाटलं नाही म्हणून मी येथे आलों.” तो पुढे म्हणाला, “आई, मी तुला खूप त्रास देतो ना ! आता देणार नाही. तू माझ्यावर रागावू नकोस बरं !”

“नाही रे माझ्या राजा ! तू नाही त्रास देत. तुझ्यासाठीच तर मी जगतं आहे.” ती पुढे बोलू शकली नाही. तिचा स्वर दाटला. फक्त डोळ्यांतून ओघळणारा प्रत्येक अश्रू त्याच्यावरील तिचें गाढ प्रेम व्यक्त करीत होता.

खरोखरच मी तुला फार त्रास देतो ! पण तू त्याचे काहीच वाटून घेत नाही. आणखी दुसरं कोणी असतं तर मला खूप मारून

ठिकाणावर आणलं असतं. मी आता तुला त्रास देणार नाही. मी ठरवून टाकलं आहे.” गजू म्हणाला.

“काय ठरवलं आहेस रे ?”

“हेंच कीं, मी बाबा, बाबा म्हणून त्याची फार आठवण करतो, पण ते फार फार वाईट आहेत. स्वतः वाईट गोष्टी करून जेलमधे जाऊन आले आणि तुला विचारीला किती दुःखात टाकलं !”

त्याचे हे शब्द ऐकून यमुना आश्चर्यचकित झाली. त्याचे शब्द तिच्या हृदयात जाऊन भिडले.

गजू म्हणाला, “आई मी मुलीच वाईट वाटून घेणार नाही आता ! कोणी काय म्हणेल त्याची भीति नाही मला ! आई, तूं आता हें घर सोडून दे. आपण केशव काकाच्या घरी आनंदाने तरी राहूं ! या घरात तुला सारखं सारखं रडावं लागतं ना ! मी आता आपल्या बाबांना ‘बाबा’ च म्हणणार नाही.” तो बोलत होता.

यमुनेच्या चेहऱ्यावर अभिमानाची छटा चमकली. माझ्याकरिता किती मोठा विचार करतो आहे हा ! किती मोटं मन आहे याचं ! माझाच मुलगा आहेना तो !

ती विचार करूं लागली.

“आई, एक गोष्ट ऐकशील माझी ?”

“कसं खुळ्यासारखं बोलतो आहेस रे !”

खुळ्यासारखं काय होतं यात ! एकदा गजूच का खुळ्यासारखं बोलतो आहे ? यमुना सुद्धा त्या निष्पाप गजूच्या गोष्टीबद्दल विचार करीत होती. सर्व मोटमोठीं माणस आपल्याला हुषार नि समजूतदार समजून सुद्धा लहान मुलांसारखेंच वागतात ना ! गजूच्या कितीतरी गोष्टींची यमुनेला आठवण झाली. गजूने सुद्धा आपल्यासाठी किती दुःख सोसलं ! त्या बाल्मनाने निष्पाप अन् निःपक्षपाताने न्याय दिला होता. त्यालाही जगाच्या अन्यायाची चीड आली होती; वीट आला होता.

पण यमुनेच्या अंतःकरणांत एक दिव्य ज्योति प्रदीप्त झाली होती. अंतर्मनाचे संकेत तिला मार्गदर्शन करीत होते. ती उठली, तिने अश्रू पुसले आणि तिने गजूचा हात धरला. ती म्हणाली, “गजू, असं बोलूं नये राजा ! आपण जरी केशवकाकांच्या घरीं गेलों तरी तुझे बाबा ते तुझेच राहतील ! ते तुझे जन्मदाते वडील आहेत. असा सताप करून कसं चालेल ! तूं फार गोष्टी सहन केल्या आहेत तरी पण आणखी पुष्कळ सहन केलं पाहिजे. तूं जितकं सहन करशील तितका तूं मोठा होशील ! तुला अजून जगात पुष्कळ गोष्टी शिकावयाच्या आहेत.”

गजूचा हात धरून ती उठून उभी राहिली. आकाशात दग गोळा झाले होते. जिकडे तिकडे काळाकुट्ट अंधार होता. कुठं काहीच दिसत नव्हतं. तरी सुद्धा ती आपल्या मुलाचा हात धरून पुढे पुढे जात होती. चिरंतन दुःखात विलीन झालेली ती भारतीय स्त्री-नारी-दुःख आणि विपत्तीच्या अंधःकारमय पथाला पददलीत करीत अनंत कालासाठी वाट चालू लागली. तिला आता कशाचीच भीति नव्हती; चिंता नव्हती. जिकडे तिकडे भयाण अंधःकार होता तरी ती आपल्या एकुलत्या एक नि आवडत्या मुलाचा हात धरून सतत चालत होती; पुढे पाऊल टाकीत होती.

